

Müşkilü'l-Kur'ân

Murat Dinler*

Öz

Bu makalede Müşkilü'l-Kur'ân'ın bir kavram olarak ortaya çıkması ve hicrî III. yüzyıldan X. yüzyıla kadar nasıl bir anlam daralması geçirdiği üzerinde durulmuştur. İlk dönemlerde ayetler arasındaki zâhiri tenâkuz, anlam muğlaklığı, âyetlerdeki mecaz, teşbih, i'râb ve kıraatle alakalı müşkilleri konu alan kavram daha sonraları sadece aralarında çelişki olduğu zannedilen ayetleri konu edinmiştir. Bu kavram daralması birçok tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Makalemizde bu tartışmalar analiz edilmiş, bu ilmin doğuşunu hazırlayan başlıca faktörler ve âyetler arasındaki müşkili giderme yolları işlenmiştir. Ayetler arasında var olduğu sanılan ihtilafın sebepleri, hikmetleri ve bu işkâli gidermenin hükmü üzerinde durularak; bu konuda günümüze kadar yapılan çalışmaların kronolojik olarak bibliyografyası verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Müşkil, Müşkilü'l-Kur'ân, teâruz, ihtilaf.

Mushkil al-Qur'an

Abstract

In this article, the emergence of Mushkil al-Qur'an as a concept and the process of narrowing in its meaning from the third century to the tenth century of hijra have been elaborated. In the early periods, this concept was associated with the apparent discrepancies between the verses, the ambiguity of meaning, the difficulties in the verses concerning the metaphors, the similitude, the grammar and the reading. But, then, only the verses that seemed to be contradictions between them became the subject of this concept. This narrowing of the concept brought with it many debates. These discussions have been analyzed in our article, and the main factors that have prepared the beginning of this discipline and the ways of eliminating the conflict between the verses have been studied. By focusing on the supposed reasons of the conflict between the verses, the wisdom and the provision of eliminating this conflict, a chronological bibliography of the works done up to this day is given.

Keywords: Difficulty, Mushkil al-Qur'an, conflict, controversy.

* Doktora Öğrencisi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul/Türkiye, muraddinler@gmail.com, orcid.org/0000-0003-3041-3132

Giriş

Kur’ân-ı Kerim, insanları hidâyete erdirmek için¹ nazım ve mana olarak Allah Teâla tarafından indirilmiştir. Kur’ân-ı Hakîm, tilâvetiyle ibadet edilen² ve hükümleriyle amel edilmesi gereken³ bir kitap olduğu gibi aynı zamanda tefekkür edilmesi istenen bir kitaptır.⁴ Buna binâen âlimler, nüzûl döneminden itibaren bu yüce Kitab’a büyük bir ihtimam göstermişler; üzerinde ilmî çalışmalar yapmışlar; âyetlerini tefsir etmişler, ondaki ilimleri istihraç etmişler; bu konuda gayretlerini esirgememişlerdir. Her asırda artarak devam edegelen bu çalışmalar neticesinde her nesil kendisinden sonrakilere büyük bir ilim mirası devretmiştir. Öyle ki, Kur’ân ilimlerinin bütün nev’ilerini içine alan eserler telif edildiği gibi, her nev’i için de müstakil eserler yazılmaya ihtiyaç duyulmuştur. Şüphesiz Kur’ân ilimleri sahasında yapılan bu nev’i çalışmaların en önemlilerinden birisi de **Müşkilü’l-Kur’ân** ilmidir. Kur’ân-ı Kerim âyetleri arasında zihne takılan sorulara çözümler üretmesi ve muhataplara ikna edici cevaplar vermek gibi görevleri üstlenmesi açısından bu ilim önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle günümüze kadar üzerinde birçok çalışmalar yapılmıştır.⁵

Diğer çalışmalardan farklı olarak bu makalede, “müşkilü’l-Kur’ân” kavramı etrafındaki tartışma incelenecek; Süyûti’nin (v. 911/1505) çizdiği yeni çerçeve sonrasında yani sadece zahirde çelişkili gibi görünen âyetler kapsamında bu konu toplu olarak ele alınacaktır. Çalışmamıza bir zemin teşkil etmesi bakımından önce müşkil ve Kur’ân kelimelerinin sözlük (lügat) ve terim (ıstılah) anlamlarını açıklayıp daha sonra müstakil bir disiplin olarak Müşkilü’l-Kur’ân’ın kavramsal tanımını vermek yerinde olacaktır.

Müşkil’in Lügat Anlamı

“Müşkilü’l-Kur’ân” sözü, muzaf olan “müşkil” lafzıyla, muzafun ileyh olan “Kur’ân” kelimesinden oluşturulmuş bir izafet terkididir. Müşkil kelimesi اشْكَالٌ masdarından türemiş olup ismi faildir. “Benzerleri ve emsalinin arasına karışan şey” demektir.⁶ Arapların أَشْكَالُ الشَّيْءِ sözü bu manadadır. Zira Araplar, bir şey di-

1 Bakara 2/185.

2 Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî (v. 1367/1948), *Menâhilü’l-irfân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*, 2. bs., nşr. Ahmed Şemsüddîn, Beyrut, Dârü’l-kütübi’l-’ilmiyye, 1424/2004, s. 17.

3 Mâide 5/48; Câsiye 45/18.

4 Muhammed 47/24.

5 II. (VIII.) yüzyılın başlarından günümüze kadar yapılan bu çalışmaların bir listesini makalenin sonunda vereceğiz.

6 el-Cürçânî, Ebü’l-Hasen Muhammed b. Alî (v. 816/1413), *et-Ta’rifât*, Mısır, el-Matbaa-tü’l-hayriyye, 1306 h., s. 94; Muhammed b. Ali et-Tehânevî, *Keşşâfü ıstılahâti’l-fünûn ve’l-‘ulûm*, Kalküta 1862, (İstanbul, Kahraman yayınları ofset, 1404/1984), 1/786.

ğerine benzeyip ayırt edilmediği zaman o şey için *أشکل الشيء* derler.⁷ İbn Fâris (v. 395/1004) demiştir ki: ل ش ك ل harflerinden türeyen kelimelerin büyük çoğunluğu, “iki şeyin birbirine benzeşmesini” ifade eder. *أمرٌ مُشْكِلٌ* “Biri diğerinden ayırt edilmeyen iş” sözü de bu manadan alınmıştır.⁸

Müşkil'in İstilah Anlamı

Müşkil terimi, fıkıh usûlü, hadis ve ulûmü'l-Kur'ân ilim dallarında müşterek olarak kullanılmaktadır. Bununla birlikte bu terim, bahsedilen ilimlerde farklı şekillerde tarif edilmiştir. Şimdi bu tarifleri inceleyelim.

Fıkıh usûlü âlimleri müşkilin birçok tarifini yapmışlardır. Abdülvehhâb Hallâf'a (1888-1956) göre usûlcülerin ıstılahında müşkilin tanımı şöyledir: “Kendisinden kastedilen mana anlaşılmayan ve bu manayı açıklayan hariçten bir karineye ihtiyaç duyan lafızdır.” Hallâf, müşkildeki kapalılık sebebinin ya lafzın kendisinden ya da nastan anlaşılmanın diğer bir nastan anlaşılmanla çelişmesinden kaynaklandığını söyler.⁹

Hadis âlimleri ise, müşkile birden çok tarif yapmışlardır.¹⁰ Tahâvî'nin (v. 321/933) meşhur eseri *Şerhu müşkili'l-âsâr*'ı tahkik eden Şuayb Arnaût (1928/2016) bu eserin mukaddimesinde Tahâvî'nin metoduna dair bilgi verdikten sonra müşkilü'l-hadisî şöyle tanımlar: “Müşkilü'l-hadis, Resulullah'tan gelen sahih bir hadisin bazen zahiren ya da hakikaten başka bir hadisle çelişmesi, bazen de Kur'ân-ı Kerim'e, Arap diline, akla veya hisse (duyularla algılanana) muhalif görünmesidir.”¹¹

Tefsir ve ulûmü'l-Kur'ân âlimlerine göre ise, “müşkil” kavramı ilk dönemden günümüze kadar tarihi bir süreçten geçmiştir. Şöyle ki, ilk dönem tefsir âlimlerinden İbn Kuteybe'ye (v. 276/889) göre müşkil “diğeriyle benzeşmesinden veya başka bir sebepten dolayı anlamında kapalılık olan âyete” denir.¹² İbn Akîle de (v. 1150/1737) buna benzer bir tarif yaparak Müşkilü'l-Kur'ân'ı şöyle

7 el-Cürçânî, *et-Ta'rifât*, s. 94; el-Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb (v. 817/1415), *el-Kâmûsü'l-muhît*, Beyrut, Müessesetü'r-risâle, 1416/1996, s. 1411.

8 İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris (v. 395/1004), *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, nşr. Abdüsselâm Muhammed Harun, 6 c., Kâhire, 1366-1371/1946-1951, 1389-1392/1969-1972, (Baskı yeri yok, Darü'l-fikr ofset, 1399/1979) C: III, s. 204.

9 Abdülvehhâb Hallâf, *İlmü usûli'l-fikh*, Kâhire, Dârü'l-hadis, 1423/2003, s. 198.

10 Bu tariflerden dokuz tanesi için bkz. <http://www.alssunnah.org/ar/site-sections/moshkil-alhadith/252-2007-05-01-00-55-05>

11 et-Tahâvî, Ebü Ca'fer Ahmed b. Muhammed, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, nşr. Şuayb el-Arnaût, 16 c., Beyrut, Müessesetü'r-risâle, 1415/1994, C: I (mukaddime), s. 7.

12 İbn Kuteybe, Ebü Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, nşr. Sa'd b. Necdî Ömer, Beyrut, Müessesetü'r-risâle nâşirün, 1435/2014, s. 120.

tarif etmiştir: “Manası muhataba karışık gelen ve ancak başka bir delil yardımıyla anlaşılabilir âyettir.”¹³ Burada açıkça görüldüğü gibi, müşkil terimi geniş bir anlamda kullanılmış olup âyetlerde ortaya çıkabilecek olan bütün işkâl yönlerini içine almaktadır. Bu işkâlleri ana hatlarıyla şöyle özetleyebiliriz:

Kelimedeki anlamın kapalı olmasıyla ilgili müşkil,
 Âyetin tefsirindeki farklı anlayışla alakalı müşkil,
 Âyetler arasında çelişki olduğu sanılmasından kaynaklanan müşkil,
 İ‘râbla ilgili müşkil,
 Kıraatlerle alakalı müşkil.¹⁴

Nitekim tefsirlerde ve müşkilü’l-Kur’ân’a dair yazılan müstakil eserlerde bu konuların herbirine dair örnekleri görmekteyiz. İbn Kuteybe’nin *Te’vilü müşkili’l-Kur’ân*’ı, Taberî’nin (v. 310/923) *Câmiu’l-beyân*’ı, Ebû Hayyân’ın (v. 745/1344) *el-Bahrü’l-muhî’*’i ve İzzeddîn b. Abdisselâm’ın (v. 660/1262) *Fevâid fî müşkili’l-Kur’ân*’ı işkâlin bütün bu yönlerine yer veren eserlerden bazılarıdır.

Fıkıh usûlü, hadis ve tefsir âlimlerine göre yukarıda bahsettiğimiz müşkilin tarifinden yola çıkarak özetle şunu söylememiz mümkündür: Bu üç ilme göre müşkil, başka bir nasla ihtilaf eden nasları konu edindiği gibi, mânası zor anlaşılabilir nasları da konu edinir.

Süyûtî (v. 911/1505) ise “müşkil” kavramını bahsi geçen tariflerden daha hususi bir şekilde tanımlamıştır. Ona göre, “Müşkilü’l-Kur’ân, âyetler arasında ilk bakışta tenâküz izlenimi veren durumdur.”¹⁵ Bu iki tarif arasındaki mukayeseyi birazdan gelecek olan “Tarihi Süreçte Müşkilü’l-Kur’ân Kavramı Etrafında Oluşan Tartışma” başlığında inceleyeceğiz.

13 İbn Akile, Cemâlüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Mekkî (v. 1150/1737), *ez-Ziyâde ve’l-ihsân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, nşr. Muhammed Safâ Hakkî (nev’1-45), Fehd b. Ali el-Ândes (nev’46-90), İbrâhîm b. Muhammed el-Mahmûd (nev’91-119), Muslih b. Abdülkerîm es-Sâmîdî (nev’120-143), Hâlid Abdülkerîm el-Lâhim (nev’144-154), 10 c., el-‘İmârâtü’l-Arabiyyetü’l-müttahide, Merkezü’l-buhûs ve’d-dirâsât-Câmi’atü’ş-şârika, 1427/2006, C: V, s. 134.

14 Bu kısımlar ve âyet-i kerimelerden örnekleri için bkz. Abdullah b. Hamed el-Mansûr, *Müşkilü’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 2. bs., el-Memleketü’l-Arabiyyetü’s-Su‘ûdiyye, Dâr’ü-bni’l-Cevzî, 1433 h., s. 42-49.

15 es-Süyûtî Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *el-İtkân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, nşr. Mustafa Dîb el-Bugâ, 2 c., Beyrut, Dâr’ü-bni Kesîr, 1416/1996, C: II, s. 724.

Kur'ân'ın Lügat Anlamı

Kur'ân kelimesi sözlükte masdardır. Ve okumak manasındaki kıraat (قراءة) ile eş anlamlıdır (müteradif). Nitekim şu âyet, Kur'ân kelimesinin “okumak” anlamına geldiğine delildir: (إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ فَإِذَا قَرَأْتَهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ) “Şüphesiz onu (senin hâfizanda) toplamak da, senin onu okuman da ancak bize aittir. Öyleyse (Cebrail vasıtasıyla) biz onu (sana) okuduğumuz zaman, sen onun okunuşunu takip et”¹⁶. Yine bazı müfessirler (الرَّحْمَنُ * عَلَّمَ الْقُرْآنَ) âyetindeki¹⁷ لَفْظِ الْقُرْآنِ lafzının da okumak manasına geldiğini söylemişleridir.¹⁸ Buna göre âyet, “(İnsana) okumayı Rahmân öğretti” anlamındadır.

Kur'ân'ın İstılah Anlamı

Kur'ân kelimesi, usûl ve fıkıh âlimleri ile dilcilerin ıstılahında: “Resulullah aleyhisselam'a indirilen, mushaflarda yazılan, mütevatir olarak nakledilen ve okunuşuyla ibadet edilen muciz kelimedir”¹⁹ şeklinde tarif edilmektedir. Menna' el-Kattân tarifte geçen “okunmasıyla ibadet edilen” sözünü, “okunması ibadet olarak emredilen” diye açıklamaktadır.²⁰

Tarihi Süreçte “Müşkilü'l-Kur'ân” Kavramı Etrafında Oluşan Tartışma

“Müşkilü'l-Kur'ân” kavramı hicrî III. yüzyıldan X. yüzyıla kadar geniş bir anlamda kullanılmaktaydı. X. yüzyıldan sonra bu kavramın anlamında bir daralma göze çarpmaktadır. Tesbitimize göre müşkilü'l-Kur'ân tabirini daralmış anlamıyla yani “Kur'an âyetleri arasında ilk bakışta var olduğu sanılan ihtilaf” anlamında ilk defa kullanan Süyûtî'dir. O, tefsir ilmüne dair ilk yazdığı *et-Tahbîr fî 'ilmi't-tefsîr* isimli eserin kırk altıncı nev'isini “Müşkil” başlıklı konuya tahsis etmiştir. Süyûtî konunun başında, bu isimde bir nev'iyi kendisinin ilave ettiğini zikreder. Ona göre tefsir ilmi ve Kur'ân ilimlerine dair yazılan kitaplar içerisinde böyle bir başlık yoktur. Daha sonra şunları kaydeder:

“Hadis alanında “Muhtelifü'l-hadîs” nev'isi ne ise, “Müşkilü'l-Kur'ân” nev'isi de öyledir. Muhtelifü'l-hadîs ilmi ilk bakışta çelişkili gibi görünen hadisleri incelediği gibi, Müşkilü'l-Kur'ân ilmi de aralarında tenâkuz olduğu sanılan âyetleri inceler. Müteşâbih ile müşkil arasındaki fark ise şudur: Müteşâbih, kendi-

16 Kıyâmet 75/17-18; ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, s. 17.

17 Rahmân 55/1-2.

18 Subhî es-Sâlih (1926-1986), *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 27. bs., Beyrut, Dârü'l-'ilm li'l-melâyîn, 2007, s. 19.

19 Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, s. 17.

20 Menna' Halîl el-Kattân (1925-1999), *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 35 bs., Beyrut, Müessesetü'r-risâle, 1998/1418, s. 20.

sinden kastedilen mana anlaşılmayan âyetlerdir. Müşkil ise, kendisinden kastedilen mana uzlaştırma (cem) yoluyla anlaşılınan âyetlerdir. Çünkü Müşkilü'l-Kur'ân, “**Kelâmullah'ın münezzehe olduğu çelişki görünümündeki âyetler**” demektir... Arap dilindeki kelimelerin iştikaklarını bilen, bunları kullanmakta mâhir olan, lügatın inceliklerine vâkıf olan basiret sahibi kimselere müşkil âyetlerin arasını birleştirip uzlaştırmak gizli değildir.”²¹

Süyûtî, *et-Tahbîr*'den sonra aynı sahada daha geniş olarak telif ettiği *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* isimli eserinin kırk sekizinci nev'isinde bu konuyu “**Müşkilü'l-Kur'ân ve mûhimü'l-ihtilâf ve't-tenâkuz**” başlığı altında incelemiş ve müşkilü'l-Kur'ân kavramını: “Kur'ân-ı Kerim âyetleri arasında tezat gibi görünen durumlardır” diye tarif etmiştir.²²

Görüldüğü gibi Süyûtî, *et-Tahbîr*'deki tanımında bu vasfa sahip âyetleri müşkil diye isimlendirirken, *el-İtkân*'da ise, âyetlerde ihtilaf gibi görünen durumu müşkil diye isimlendirmiştir. Her hâlükârda Süyûtî, “müşkil” kavramına öncekilerden daha hususî bir anlam çizmiştir. Zira önceki dönemde müşkilü'l-Kur'ân'a dair telif edilen eserler bu kavramı, kıraat ihtilafı, Kur'ân'da lahin²³ iddiası, zâhiri ihtilaf, müteşabih, mecaz, istiare, hazf, tekrar, ziyâde, kinâye, ta'rîz, müşterek lafız (sesteş) ve benzeri konuları kapsayacak şekilde ele almaktadırlar. İbn Kuteybe'nin *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*'ı ve Nisâbü'rî'nin (v. 553/1158'den sonra) *Bâhirü'l-burhân fî me'ânî müşkilâti'l-Kur'ân*'ı bunun örneklerindedir. Süyûtî ise, müşkilü'l-Kur'ân kavramını, bahsedilen bu konular içinden sadece birine tahsis etmiş yani “aralarında ilk bakışta tenâkuz olduğu sanılan âyetler” anlamında kullanmıştır.

Onun bu kavrama getirdiği tanım kendisinden sonrakileri de etkilemiştir. Muhammed Emîn el-Hatîb, *Ticânü'l-beyân fî müşkilâti'l-Kur'ân* isimli eserini büyük ölçüde aralarında ihtilaf görüntüsü olan âyetlere ayırmıştır. Yine İsmail Cerrahoğlu'nun *Tefsir Usûlü*, Muhsin Demirci'nin *Tefsir Usûlü ve Tarihi* isimli eserlerindeki müşkilü'l-Kur'ân bölümleri ve Sabri Demirci'nin *Kur'an'da Müşkil Âyetler* adlı basılmış doktora tezi de müşkilü'l-Kur'ân konusunu Süyûtî'nin zikrettiği tarif çerçevesinde ele alan çalışmalardan bazılarıdır.²⁴

21 es-Süyûtî, *et-Tahbîr fî 'ilmi't-tefsir*, Beyrut, Dârü'l-kütübü'l-'ilmiyye, 1408/1988, s. 102.

22 es-Süyûtî, *el-İtkân*, C: II, s. 724.

23 Lahn: Kelimenin harflerinde veya i'râbındaki hatadır. er-Râgıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed (v. V/XI. yüzyılın ilk çeyreği), *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'ân*, nşr. Safvân Adnân Dâvûdî, 4. bs., Dımaşk, Dârü'l-kalem, 1430/ 2009, s. 738.

24 Başlığında “müşkil” veya “ışkâl” kelimesi bulunup, hususî olarak “zâhirî ihtilaf” konusunu ele alan çalışmaların bir listesi makalenin sonunda verilmiştir.

Bununla birlikte İbn Akîle, tenâkuz izlenimi veren âyetlere “müşkil” ismi vermesinden dolayı Süyûtî'ye eleştiri yöneltmiştir. İbn Akîle'ye göre müşkil, manası kapalı olup ancak başka bir delille anlaşılan şeydir.²⁵ Ona göre teâruz görünümündeki âyetler, Süyûtî'nin dediği gibi müşkil nev'isinden değildir. Bilakis bu âyetler, aralarında ihtilaf olmadığı halde çelişki vehmi uyandıran âyetleri teşkil etmektedir (Mâ evheme't-tenâkuz ve't-te'âruz ve leyse bi-mütenâkız ve lâ bi-müte'âriz).²⁶

İbn Akîle'nin Süyûtî'ye yaptığı itirazla şöyle cevap vermemiz mümkündür: Kanaatimizce Süyûtî, bu tarifi lügavî mecâz (dile dayalı mecaz) yoluyla zikretmiştir. Buradaki mecaz alakası ise, ‘âm (genel) olan ismin zikredilip hâs (özel) olan mananın irade edilmesiyle olmuştur. Yani müşkilü'l-Kur'ân tabiri, bütün işkâl konularına şâmil olmakla birlikte Süyûtî'nin tarifinde mecâzi kullanım yoluyla, sadece “tenâkuz ve ihtilaf bâbına” isim verilmiştir. Daha sonra tefsir ilminde müşkilü'l-Kur'ân tabirinin bu anlamda kullanımının yaygınlaşması neticesinde Süyûtî'nin zikrettiği bu tarif, örfte hakikat (hakikat-i örfiyye) olmuştur. Yani tefsir ilmi dalında hakikat olarak kullanılagelmıştır.

Şu da var ki, İbn Akîle'nin yaptığı itirazdan ve bahsetmiş olduğu “müşkil” ve “ihtilafı gibi görünen âyetler” tanımından bu iki nev'i arasında herhangi bir münasebet yokmuş gibi anlaşılmaktadır. Halbuki bu iki kavram arasında umum-husus münasebeti vardır. Zira her müteâriz müşkildir. Fakat her müşkil müteâriz değildir. Nitekim İbn Kuteybe'nin *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân* başlıklı eserinde “aralarında ihtilaf olduğu sanılan âyetler” konusuna yer vermesi de bu iki nev'i arasındaki umum-husus münasebetini göstermesi açısından kayda değerdir.

Ayrıca ‘âm lafzın hâs olan anlamda kullanımı Arap dilinde yaygındır. Buna şu âyeti örnek verebiliriz: (وَإِذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ) “Hani melekler demişti” âyetinde melekler kelimesi zikredilmekle birlikte meleklerden Cebrâil (as) kastedilmiştir. Burada ‘âm olan الْمَلَائِكَةُ lafzı, hâs bir mana ifade eden جِبْرِائِيلُ'e isim verilmiştir ki buna mürsel mecâz denir.²⁷ Süyûtî'nin müteâriz gibi görünen âyetleri, “Müşkilü'l-Kur'ân” diye isimlendirilmesi de aynı şekilde mürsel mecâz yoluyla olmuştur. Bu kullanımın tefsir ilminde yaygınlaşmasından dolayı da örfte hakikat olmuştur.

25 İbn Akîle, *ez-Ziyâde ve'l-İhsân*, C: V, s. 134.

26 İbn Akîle, *a.g.e.*, C: V, s. 196.

27 Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü'l-tefâsir*, 4. bs., 3 c., Beyrut, Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1402/1981, C: I, s. 203.

Bunu ifade etme açısından şöyle bir yaklaştırma yapabiliriz: İbn Kuteybe'ye göre "müteşâbih" ile "müşkil" terimleri eşanlamlıdır (müterâdif).²⁸ Onun *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân* adlı eserinde hazf, ziyâde, tekrar ve diğer konuların tamamına müşkil dendiği gibi, müteşâbih de denmektedir. Süyûtî İbn Kuteybe'nin eserinde geçen birçok konudan biri olan yani "zâhirde ihtilafı görünen âyetler" konusunu, kitabın umumî konularına ait başlık olan "**Müşkilü'l-Kur'ân**" ile isimlendirdiği gibi, İbn Kuteybe'nin aynı kitabında hususî birer nev'î olarak işlenen hazf, ziyâde ve tekrarlara dair diğer birtakım konuları da Hatîb el-İşkâfî (v. 420/1029) *Dürretü't-tenzîl* ve İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî (v. 708/1308) *Milâkü't-tevîl* adlı eserinde "**Müteşâbih**" başlığı altında ele almışlardır. Hâlbuki İbn Kuteybe bu konuların geneline "müteşâbih" ismini vermekteydi. Görüldüğü gibi "müteşâbih" kavramı, İbn Kuteybe'nin adı geçen eserinde bütün konuların genel adı olmakla birlikte, el-İşkâfî ve es-Sekafî, bu gibi hususi konuları eserlerinde "müteşâbih" başlığı altında ele almışlardır. Dolayısıyla burada da "müteşâbih" kavramı, aynı "müşkil" kavramı gibi mecaz yoluyla bir takım hususî konulara isim verilmiştir.

Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki, mütekaddimîn döneminde umumi manada kullanılan kavramların müteahhirîn döneminde anlam daralmasına uğrayıp hususî anlamda kullanıldıkları görülmektedir. Mesela "mensuh" kavramı böyledir. Şah Velîyullah (v. 1176/1762), mütekaddim âlimler ile müteahhir âlimlerin "nesih" kavramına yaklaşımlarının farklı olduğunu söyler. Ona göre sahâbe ve tâbiîn, neshi lügavî manada yani "bir şeyi diğeriyle izâle etmek" anlamında kullanıyorlar; günümüzdeki usûlcülerin anladığı manada kullanmıyorlardı. Mesela sahâbe ve tâbiîne göre, tahsis, kaydın ittifâkî olduğunu beyan etmek (yani ihtirâzî kayıt değil), kelâmı zahirinden çevirmek gibi konular "nesih" kavramı içine giriyordu. Buna göre ilk dönemde nesih konusunun alanı genişti. Mensuh âyetlerin sayısı bir hayli çoktu. Müteahhir usûlcülere göre ise, mensuh âyetler birbirinden farklılık arz etse de bunlar sınırlı sayıdadır.²⁹ "Müşkilü'l-Kur'ân" kavramı da zaman içerisinde değişime uğraması ve anlamının daralması açısından "mensuh âyetler" kavramı gibidir.

Sonuç olarak tefsir ilmi açısından "Müşkilü'l-Kur'ân" ıstılahı, herhangi bir sebeple manası kapalı olan âyetleri içine almakla birlikte daha çok "ihtilaf ve teâruz izlenimi veren âyetler" anlamında kullanılmaktadır. Biz de "Müşkilü'l-Kur'ân" konusunu Süyûtî'nin tarifini esas alarak "aralarında ihtilaf olduğu zannedilen âyetler" çerçevesinde incelemeye çalışacağız.

28 İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, s. 119-120.

29 Şah Velîyullah Ahmed b. Abdîrahîm ed-Dihlevî, *el-Fevzü'l-kebir fî usûli't-tefsîr* (trc. Selmân el-Hüseynî en-Nedvî), Dimaşk, Dâru'l-gavsânîli'd-dirâsâti'l-Kur'âniyye, 1429/2008, s. 57-58.

Müşkilü'l-Kur'ân İlmini Hazırlayan Faktörler ve Bu İlmin Doğuşu

Kur'ân âyetleri arasında ihtilaf ve tenâkuz zannı risâlet asrında başlamıştır. Zira bazı yahudi ve müşrikler, nâsîh ile mensuh âyetler arasında görünen teâruzdan dolayı eleştiri oklarını Kur'ân-ı Kerîm'e yönelterek ona iftirada bulunmuşlardır. Cenâb-ı Hakk birçok âyetinde onların bu iftira ve şüphelerine cevap vermiştir.³⁰ Nübüvvet asrındaki ihtilaf vehminin nedeni Arap dilini bilmemekten kaynaklanmıyordu. Bu vehim kâfirler tarafından Kur'ân ve İslâmı zaafa uğratmak amacıyla nâsîh ile mensuh âyetler etrafında oluşturulmaya çalışılan şüphe ve iftiralar neticesinde ortaya çıkmıştır.

Nübüvvet döneminden sonra insanlar peyderpey İslâm dinine girmeye devam etmişlerdir. Arap olmayan farklı kültür ve dile sahip kimseler, Araplarla kurdukları sosyal iletişimin bir neticesi olarak Arap dilini öğrenmeye ihtiyaç duymuşlardır. İslâm'a giren farklı milletlerin Araplarla karışmaları, Arap dili üzerinde birtakım olumsuz etkilere de neden olmuştur. Bütün bu durumlar ise, Kur'ân dili olan fasih Arapça'yı sâfiyetinden uzaklaştırma tehlikesiyle karşı karşıya getirmiştir. Buna ilaveten Kur'ân-ı Kerîm'in nüzûl dönemi üzerinden zaman geçmesi ve insanların Arap diline dair incelik ve hükümleri kavramakta birtakım zorluklar yaşaması da dilde bazı anlaşılmazlıkları beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla Kur'ân-ı Kerîm'de izaha ihtiyaç duyan bazı âyet ve kelimeler çoğalmış; müşkil âyetler dairesinde genişleme olmuştur.

Ayrıca İbn Kuteybe'nin dediği gibi mülhidler Allah'ın Kitabı'nı hedef alıp onu tenkite kalkıştılar. Fitne çıkarmak ve onu kendi arzularına göre yorumlamak için zayıf anlayışları, hasta bakışlarıyla ondaki müteşâbih ve müşkil âyetlerin peşine düştüler. Kelimeleri asıl anlamlarından çevirdiler. Sonra da onda tenâkuz, ihtilaf, lahn ve nazım bozukluğu var diye hüküm verdiler. Bu hususta birtakım iddialar ileri sürdüler. Kimi zaman da kalbi zayıf veya yeni Müslüman olan kimseleri kendilerine meylettirip onların kalplerine şüpheler soktular ve itikatlarını zedelediler.³¹

Sonuç olarak bu ilminin doğuşunu hazırlayan etkenleri özetle iki ana grupta toplayabiliriz: Birincisi, bir takım kimselerin Kur'ân hakkında yeterli bilgiye ve kavrayışa sahip olamamaları neticesinde Kur'ân'ı anlayamamaları, diğeri ise İslâm düşmanlarının Müslümanların zihinlerini karıştırmak ve kalplerine şüphe sokmak amacıyla Kur'ân'da tezat bulma faaliyetleridir.

Müşkilü'l-Kur'ân ilminin doğuşuna dair ilk örneklere sahabe döneminde rastlıyoruz. Süyûtî buna örnek olarak, İbn Abbas (ra) (v. 68/687-88) ile ona bir-

30 Bakara 2/106; En'âm 6/33; Nahl 16/101; Fussilet 41/42.

31 İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, s. 51.

yor: (وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَحِيهَا) “Bundan (göğü ve içindekileri yarattıktan) sonra da yeryüzünü döşeyip yaydı.”³⁹

Ayrıca O, birçok yerde, (... وَكَانَ اللَّهُ) “Allah şöyle idi” buyuruyor. Şu anki durumu nedir ki böyle diyor?

İbn Abbas (ra) bu sorulara sırayla şöyle cevap verdi:

(ثُمَّ لَمْ تَكُنْ فَنَنْتُهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا وَاللَّهِ رَبَّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ) “Sonra onların mazeretleri, Rabbimiz Allah’a andolsun ki biz ortak koşanlar olmadık, demekten başka bir şey olmadı”⁴⁰ âyeti ile sana çelişkili gibi gelen (... وَلَا يَكْتُمُونَ اللَّهَ حَدِيثًا) “Allah’tan hiçbir haberi gizleyemezler”⁴¹ âyetinin manası şudur: Müşrikler kıyâmet günü olup bitenleri görünce; o gün Allah’ın Müslümanları affettiğini ve şirkten başka bütün günahları bağışladığını gördüklerinde belki bir ümit bağışlanacaklarını umarak dünyada iken müşrik olduklarını inkâr ederek: “Rabbimiz Allah’a andolsun ki biz müşrikler değildik” diyecekler. Bunun üzerine Allah Teâlâ onların ağızlarını mühürler. Artık elleri ve ayakları onların yapmış olduklarını haber verir. İşte “O gün, inkâr eden ve Resûlullah’a isyân edenler yerin altında kaybolmayı temenni ederler ve hiçbir haberi gizleyemezler.”⁴²

(فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ فَلَا أَنْسَابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ وَلَا يَتَسَاءَلُونَ) ne akrabalık bağları işe yarar ne de birbirlerine soru sorabilirler!”⁴³ âyetiyle sana ihtilafı gelen (وَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ) “Birbirlerine dönüp sorarlar”⁴⁴ âyetinin anlamı şudur: Birinci “Sur’a üfürüldüğü zaman Allah’ın diledikleri dışında gökte ve yerde olan her şey ölür.”⁴⁵ İşte o anda aralarında akrabalık bağları kalmaz, birbirlerine soru da soramazlar. Sonra ikinci kez “Sur’a üflendiği zaman birden ayağa kalkıp etraflarına bakınırlar.”⁴⁶ Bundan sonra birbirlerine gelip soruşurlar.

Yerin önce yaratıldığını ifade eden السَّمَاءِ إِلَى السَّمَاءِ * ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ (خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ ... * ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ) “Yeri iki günde yarattı * Sonra duman hâlinde bulunan göğe yöneldi”⁴⁷ âyeti ile, göğün önce yaratıldığını ifade eden (وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَحِيهَا) “Bundan sonra

39 Nazi‘ât 79/30.

40 En‘âm 6/23.

41 Nisâ 4/42.

42 Nisâ 4/42.

43 Mü‘minûn 23/101.

44 Sâffât 37/27; Tûr 52/25.

45 Zümer 39/68.

46 Zümer 39/68.

47 Fussilet 41/9 ve 11.

da yeryüzünü döşeyip yaydı"⁴⁸ âyeti de ihtilaf etmez. Zira bunların manası şudur: İlk âyet, gökyüzü henüz daha duman halinde iken Cenâb-ı Hakk'ın önce yeryüzünü iki günde yarattığını, sonra göğe yönelip onu yedi kat olarak yaratıp düzene koyduğunu bildirir. İkinci âyet ise, Cenâb-ı Hakk'ın yeri yaratıp, göğü de yedi kat olarak düzenleyip yarattıktan sonra yeryüzünü döşediğini yani orada dağlar, nehirler, ağaçlar, denizler ve rızıkları yarattığını haber vermektedir.

Allah Teâlâ'nın (... وَكَانَ اللَّهُ) sözü ise şu anlama gelir: "Allah nasıl ise öyle daimdir. O, ezelde Azîz, Hakîm, Alîm, Kadîr olduğu gibi ebediyen de öyle devam eder." Artık hangi âyetler sana çelişkili gibi geliyorsa, onların cevabı bu anlattıklarım benzer. Şüphesiz ki Allah Teâlâ hangi âyeti indirdiyse illa irâde ettiği doğru manaya isâbet etmiştir. Fakat insanların çoğu bunu bilmezler.⁴⁹

İbn Abbas (ra)'ın müşkil âyetlerin çözümünde başlattığı bu faaliyet kendisinden sonra da devam etmiştir. Müfessirler, zâhiren birbiriyle müteâriz gibi görünen âyetlere dair insanların zihinlerine takılan problemleri çözmüşler, bundan sonra da ulema yeni çıkan problemlere karşı çözümler üretmeye devam edeceklerdir.

Kur'ân-ı Kerim'de İhtilafı Gibi Görünen Âyetler Bulunmasının Sebepleri

Allah Azze ve Celle, Kur'ân-ı Kerim'ini açık bir Arapça dille indirmiştir.⁵⁰ Kullara da onu düşünmelerini emretmiştir.⁵¹ Sahâbe bu emri gerçekleştirmek için anlamadıkları âyetleri Resulullah (as)'a sorup hallediyorlardı. Sonra tâbiîn, tebe-i tâbiîn ve sonraki asırlarda Kur'ân-ı Kerim etrafındaki müşkil sorular çoğaldı. Kur'ân-ı Kerim'i düşünmeye dair ilâhî emrin bulunması, Arap olmayanlardan İslâm'a girenlerin çoğalması, insanların kültür ve coğrafya farklılıklarının farklı anlayışlara sebep olması, İslâm'a hasım olanların ortaya attıkları şüpheler ve benzeri durumlar bu soruların artma nedenlerinden sayılabilir. Bu müşkil soruların önemli bir bölümü "aralarında çelişki var olduğu sanılan âyetleri" teşkil eder. Âlimler bu konuyu ele alıp bu tür âyetleri açıklamışlar; Kur'ân nasları arasında çatışmanın muhal olduğunu ortaya koymuşlardır. İhtilaf ve tenâkuz gibi zihne âriz olan âyetler hakkında ne varsa hepsinin vehim ve zandan ibaret olduğunu ifade etmişlerdir. Bu zannın birtakım sebepleri vardır. Zerkeşî ve Süyûtî ihtilaf

48 Nazi'ât 79/30.

49 Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî (v. 211/826-27), *Tefsîrü'l-Kur'ân*, nşr. Mustafa Müslim Muhammed, 3 c., Riyad, Mektebetü'r-rüşd, 1410/1989, C: I, s. 160-162'den naklen es-Süyûtî, *el-İtkân*, C: II, s. 724-725. Süyûtî bu rivâyetin aslının Sahîh'de olduğunu da zikreder. Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî (v. 256/870), *el-Câmi'u's-sahih*, nşr. Mustafa Dîb el-Bugâ, 7 c., Beyrut, Dâr'ü-bni Kesîr, 1410/1990, "Tefsîr", 301.

50 Mâide 5/67.

51 Nisâ 4/82.

sebeplerini beş tane olarak zikrederler. Kıraat farklılıklarını da buna ilave ederek bu sebepleri altı olarak sayabiliriz. Şimdi bu sebepleri misalleriyle birlikte ele alalım:

Haber Verilen Şeyin Farklı Merhalelerde Bulunması:

Kur'an-ı Kerim'de Âdem (as)'ın yaratılışı haber verilirken, onun yaratıldığı madde birbirinden farklı şekillerde ifade edilmiştir. Bu âyetlerin bazısında Âdem (as)'ın topraktan (تُرَابٍ) yaratıldığı⁵², bazen çamurdan (طِينٍ لَّازِبٍ)⁵³, bazen şekil verilmiş balçıktan (حَمًا مَسْنُونًا)⁵⁴, bazen de kurutulmuş çamurdan (صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ)⁵⁵ yaratıldığı anlatılmaktadır. Bu lafızlar birbirinden farklı anlamda oldukları için aralarında ilk anda teâruz izlenimi doğabilir. Âdem (as)'ın yaratılışını haber veren bu âyetler zahiren birbirinden farklı olsa da hakikatte bunlar arasında bir çelişki söz konusu değildir. Zira bu âyetlerde Âdem (as)'ın yaratıldığı toprağın çeşitli vasıfları ve halleri; yaratılışın evreleri zikredilmektedir. Bununla birlikte hepsinin özü aynıdır yani topraktır.⁵⁶

Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de Hazreti Mûsâ'nın asâsının bir mucize eseri olarak yılanı dönüştüğü anlatılmaktadır. Bu asâ, bazen küçük bir yılanı (جَانٌّ) benzetilmiş; bazen de büyük bir yılan (تُعْبَانٌ) diye isimlendirilmiştir. Asânın aynı anda hem küçük hem de büyük yılan olarak adlandırılması ilk bakışta çelişkili gibi görünse de hakikatte aralarında zıtlık yoktur. Çünkü asâ, büyük bir ejderha olarak yılanı dönüştürmektedir. Bu cüssesine rağmen hantal değildir bilakis küçük bir yılan gibi hızlı hareket etmektedir.⁵⁷

Konu (Mevzu) ve Yer Farklılığı:

Şu âyet-i kerimede inkârcıların sorgu suale tabi tutulacakları bildirilmiştir: (وَقَفُّهُمْ إِنَّهُمْ مَسْنُونُونَ) “Ve durdurun onları; çünkü sorguya çekilecekler!”⁵⁸ Buna benzer anlamdaki diğer bir âyette ise, ümmetlere ve peygamberlerine kıyâmet günü soru sorulacağı haber verilmektedir: (فَلَنَسْأَلَنَّ الَّذِينَ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ وَلَنَسْأَلَنَّ الْمُرْسَلِينَ) “Elbette kendilerine peygamber gönderilen kimseleri de, gönderilen peygamber-

52 Sâffât 37/11.

53 Sâd 38/71.

54 Hicr 15/26.

55 Rahmân 55/14.

56 ez-Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddin Muhammed b. Bahâdir (v. 794/1392), *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'an*, nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm, 4 c., 3. bs., Kâhire, Mektebetü dâri't-türâs, 1404/1984, C: II, s. 54-55.

57 ez-Zerkeşî, a.g.e., C: II, s. 55.

58 Sâffât 37/24.

leri de mutlaka sorgulayacağız”⁵⁹ Her iki âyet de kıyâmet günü soru sorulacağını ifade ederken şu âyette ise hiç kimseye soru sorulmayacağı beyan edilmektedir: (فَيَوْمَئِذٍ لَا يُسْأَلُ عَنْ ذَنْبِهِ إِنْسٌ وَلَا جَانٌّ) “İşte o gün insana da cine de günahı hakkında soru sorulmaz”⁶⁰ Bu âyetler arasındaki zahirî teâruzun sebebi, bazılarında göre konu farklılığı, bazılarında göre ise yer farklılığıdır.

Zerkeşî'nin naklettiğine göre Şafî fakihlerinden Halîmî (v. 403/1012) soru sorulacağını ifade eden ilk iki âyet ile soru sorulmayacağını ifade eden son âyetin arasında konu farklılığına değinerek bunları şöyle uzlaştırır (tevfik/te'lif): “İlk âyette geçen soru, müşriklere yönelik olup Allah'a iman edip etmedikleri sorusudur. İkinci âyetteki soru, ümmetlere yönelik olarak peygamberlerine iman edip etmedikleri, peygamberlere yönelik olarak da ümmetlerinin kendilerine iman edip etmedikleri sorulacaktır. Son âyette sorulmayacağı ifade edilen soru ise, inkârcılara yönelik olarak şeriat ve amelî konulara ait sorulardır (furû).”⁶¹

Süyûtî'nin nakline göre, diğer âlimler bahsedilen âyetler arasındaki zahirî ihtilafı yerlerin değişikliği ile te'vil etmişlerdir. Çünkü kıyâmette çok duraklar vardır. Bu yerlerin bazısında suale tabi olurlarken bazısında onlara sual sorulmaz.⁶²

Şu âyetler arasındaki zahirî teâruz ise konu değişikliğiyle te'lif edilmiştir: (...فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُعَدِّلُوا فَوَاحِدَةً...) “Eğer adaletli davranamayacağınızdan korkarsanız, o takdirde tek kadın ile yetinin.”⁶³ Bunun yanısıra النِّسَاءِ بَيْنَ النِّسَاءِ “Ne kadar uğraşırsanız uğraşın, kadınlar arasında âdil davranmaya güç yetiremezsiniz”⁶⁴ buyurulmaktadır. İlk âyetten, eşler arasında adaletli davranmanın mümkün olduğu anlaşılmaktadır. İkinci âyette ise bunun mümkün olmadığı ifade edilmektedir.

Zerkeşî bu iki âyeti şöyle uzlaştırır: İlk âyetteki adalet, eşlerin haklarını yerine getirmek hususunda eşler arasında adaletli davranmaktır ki bunun yerine getirilmesi mümkündür. İkinci âyetteki adalet ise, kalbin meylidir. Eşlerin bazısına meyledip bazısına meyletmemek insanın gücü dâhilinde ve elinde değildir.⁶⁵

59 A'râf 7/6.

60 Rahmân 55/39.

61 ez-Zerkeşî, a.g.e., C: II, s. 55.

62 es-Süyûtî, el-İtkân, C: II, s. 730.

63 Nisâ 4/3.

64 Nisâ 4/129.

65 ez-Zerkeşî, a.g.e., C: II, s. 58.

Aynı Fiilin Kullanım Bakımından Veya Faile İsnat Bakımından Farklı Olması:

Bir fiil herhangi bir âyette fâiline nispet edildikten sonra aynı âyette veya ayrı bir âyette başka bir fâile isnat edilerek gelmektedir. Bu durum, fiilin kullanım yönlerinin farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Bu ise âyetler arasında ilk anda çelişki görünümüne sebep olabilmektedir. Birkaç örnekle bunu açıklayalım: **فَلَمْ** (فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى ...) “Savaşta onları siz öldürmediniz bilakis onları Allah öldürdü. Attığın zaman da sen atmadın bilakis Allah attı.”⁶⁶

Müminler Bedir Savaşı’nda müşriklerin bir kısmını öldürmüş, bir kısmını da esir almışlardı. Savaştan geri dönerlerken ashâb-ı kiram içinde “şöyle öldürdüm, şöyle esir aldım” diye iftihar edenler oldu. Bunun üzerine yukarıdaki âyet-i kerime nazil oldu. Âyetin iniş sebebinden de anlaşılacağı üzere müminler için öldürmek (قَتَلَ) fiili gerçekleşmiştir. Ayrıca (فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ) “onları siz öldürmediniz” cümlesinden önce hazfedilen şart cümlesi, müminlerin kâfirleri öldürdüğüne de delalet etmektedir. Zira mahzuf olan şartla birlikte cümlenin takdiri şöyledir: “Eğer kâfirleri öldürmenizle iftihar ediyorsanız biliniz ki onları siz öldürmediniz.” Müminlere nispet edilen öldürmek fiili, daha sonra (وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ) “bilakis onları Allah öldürdü” cümlesiyle müminlerden nefyedilmek sûretiyle Allah’a isnat edilmiştir.⁶⁷ Bu manalar hakikatte birbiriyle çelişmez. Zira öldürme fiili müminlere kesb⁶⁸ bakımından nispet edilmiş, yaratma bakımından ise onlardan nefyedilmiştir. Bundan dolayı âlimlerin çoğunluğu demiştir ki: Fiiller, Allah Teâlâ tarafından yaratılmış, kullar tarafından kesbedilmiştir. Öyleyse fiili bir yönden nefyetmek, başka bir yönden onu ispat etmeye zıt değildir.⁶⁹ Buna göre öldürme fiilinin müslümanlara isnat edildikten sonra onlardan nefyedilmesi hakikatte bir çelişki teşkil etmemektedir.

Aynı durum bir sonraki cümle olan (وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى) “Attığın da sen atmadın, fakat Allah attı”⁷⁰ âyetinde de söz konusudur. Atmak رَمَى fiili önce (وَمَا رَمَيْتَ) denilerek Peygamberimize isnat edilmekle birlikte daha sonra (وَمَا رَمَيْتَ) denilerek ondan nefyedilmiştir. Sonrasında ise (وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى) “Fakat Allah attı”

66 Enfâl 8/17.

67 Ebussuûd b. Muhyiddin Muhammed (v. 982/1574), *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*, nşr. Abdülvasîf Muhammed, 5 c., Kâhire, Darü'l-'usûr, 1347 h. (Darü'l-fikr ofset), C: II, s. 351-352.

68 Kesb: Kulun iradesini kullanarak fiili işlemeye yönelmesidir. Ebû 'Azbe, Hasan b. Abdülmuhsin (v. 1172/1759), *er-Ravzatü'l-behiyye fimâ beyne'l-Eşâ'ire ve'l-Mâtüridiyye*, Haydarâbâd, Meclisü dâireti'l-me'ârif, 1322/1905, s. 26.

69 ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, C: II, s. 59.

70 Enfâl 8/30.

denilmek sûretiyle Allah'a isnat edilmiştir. Hem Resulullah'a hem de Allah'a isnat edilen fiil aynı⁷¹ olmakla birlikte her ne kadar zâhirde bir ihtilaf gözükse de gerçekte aralarında bir çelişki yoktur. Çünkü atmak (رَمَى) fiili, Resulullah'a kesb bakımından nispet edilmiş, Allah'a ise yaratma bakımından isnat edilmiştir.

Kelimenin Hakikat ve Mecaz Yönünden Farklı Anlamda Olması:

Aynı kelime ile bir yerde mecâzi anlam, diğer yerde hakiki anlam kastedilir. Bu durum bilinmezse iki cümle arasında ihtilaf var olduğu sanılabilir. Fakat hakiki ve mecâzi kullanım bilinirse akla takılan tenâkuz zannı ortadan kalkar. Şu âyeti buna örnek verebiliriz: (... وَتَرَى النَّاسَ سُكَارَىٰ وَمَا هُمْ بِسُكَارَىٰ ...) “İnsanları sarhoş görürsün; hâlbuki onlar sarhoş değildir.”⁷² Zerkeşî'ye göre bu âyette iki defa zikredilen (سُكَارَى) “sarhoşlar” kelimesi hakikat ve mecaz yönünden farklılık arz eder. Birinci cümledeki (سُكَارَى) kelimesi mecaz; ikinci cümledeki ise hakikattir. Buna göre âyetin anlamı şöyledir: “Kıyâmetin dehşetinden dolayı o gün insanları sarhoş görürsün.” Buradaki sarhoşluk mecâzidir. “Oysa onlar şarap içip de sarhoş değildirler”. Buradaki sarhoşluk ise hakikidir⁷³

Birden Fazla Anlamı Olan Kelimenin Akla İlk Gelen Manasının Tercih Edilmesi

Bazen âyette geçen kelime birden çok manaya gelebilir. Akla ilk gelen fakat mütakellim tarafından kastedilmeyen manasını düşündüğümüzde, diğer âyetlerle arasında ihtilaf olduğu sanılabilir. Fakat o kelimenin diğer anlamını kastettiğimiz durumda bu âyetle diğer âyet arasındaki çelişki durumu ortadan kalkar. Şu iki âyeti buna misal verebiliriz: (... فَبَصَّرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدًا) “Artık bugün basiretin güçlüdür (denilir).”⁷⁴ (وَتَرَاهُمْ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا خَائِعِينَ مِنَ الذَّلِيلِ يَنْظُرُونَ مِنْ طَرْفٍ خَفِيٍّ ...) “Ateşe sunulacakken onların zilletten başlarını öne eğmiş, göz ucuyla gizli gizli baktıklarını görürsün.”⁷⁵ İlk âyette geçen basar (بَصَرَ) kelimesi Arap dilinde hem göz görmesi hem de kalp görmesi manasına gelir. Burada göz görmesi manasını kastettiğimizde âyet şu anlama gelir: “Artık bugün gözün keskindir.” İkinci âyette ise onların göz ucuyla gizli gizli baktıkları ifade edilmiştir. Bu durumda iki âyet arasında ilk anda akla bir çelişki zannı gelebilir.

Zerkeşî, Kutrub'dan (v. 206/821) naklederek bu iki âyet arasındaki işkâli şöyle çözümler: Birinci âyetteki basar kelimesinden maksat ilim ve basirettir. Yoksa

71 ez-Zerkeşî, a.g.e., C: II, s. 60.

72 Hac 22/2.

73 ez-Zerkeşî, a.g.e., C: II, s. 60.

74 Kâf 50/22.

75 Şûrâ 42/45.

göz görmesi değildir. Buna göre âyetin anlamı şudur: “Artık bugün ahireti tanıman kuvvetlidir, ona dair bilgin kesindir.” Böylece zahiri ihtilaf ortadan kalkmış olur. Ebû Ali el-Fârîsî (v. 377/987) demiştir ki: Nitekim âyetin bundan önceki: (... فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَكَ ...) “Şimdi gaffet perdeni açtık” cümlesi, basar kelimesinin ilim ve basiret anlamına geldiğine delalet eder.⁷⁶ Zira gaffet perdesi gözle alakalı değil, ilim ve basiretin mahalli olan kalple alakalıdır.

Kıraat Farklılıkları:

Bazen aynı âyette birden çok kıraat bulunması ilk anda zihne bir ihtilaf vehmi getirebilir. Abdest âyetini buna misal verebiliriz: الصَّلَاةَ إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ) “Ey iman edenler! Namaza kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi ve başlarınızı mesh edip her iki topuğa kadar da ayaklarınızı yıkayın.”⁷⁷ Bu âyette geçen (أَرْجُلَكُمْ) kelimesi, mütevâtir kıraate göre hem nasb hem de cer ile okunmuştur. Nasb kıraatinde (أَرْجُلَكُمْ) kelimesi, (وَجُوهَكُمْ) kelimesi üzerine atfedilmiştir. Buna göre ayakların yüzler gibi yıkanması emredilmiştir. Cer kıraatinde ise, (أَرْجُلَكُمْ) kelimesi (رُؤُسِكُمْ) üzerine matuf olduğu için akla ilk anda çıplak ayakların meshedileceği zannı gelebilir. Oysa nasb kıraatiyle cer kıraati arasında hakikatte bir ihtilaf söz konusu değildir. Süyûtî, iki kıraati birbiriyle uzlaştırma bâbında âlimlerin şu cevabını nakletmiştir: “Nasb kıraati ayakların yıkanmasını, cer kıraati ise mestler üzerine mesih yapılmasını beyan etmektedir.”⁷⁸ Bununla birlikte Resulullah (as)’ın meşhur sünneti ve sahabenin ameli de ayakların abdestte yıkanması gereken azalardan olduğuna delalet etmektedir.⁷⁹ Ayrıca şeriatta, bir azanın meshi için sınır belirtilmemiştir. Hâlbuki çıplak ayakların meshedileceğini söylediğimiz takdirde (إِلَى الْكَعْبَيْنِ) sözyle meshe sınır getirilmiş olur ki⁸⁰ bunun şeriatta geçerliliği yoktur.

Müşkilliği Giderme Yolları

Âyetler arasında görünen teâruz hakiki değildir. Çünkü kat’î delillerde zanna yer olmayıp bu delillerin kendi aralarında teâruz etmesi muhaldir. Recep Abdülfettah demiştir ki: “Kur’ân-ı Kerim’de tenâkuz zannettiğin şeyi düşün. Şayet

76 Kâf 50/22. ez-Zerkeşî, a.g.e., C: II, s. 61.

77 Mâide 5/6.

78 es-Süyûtî, *el-İtkân*, C: II, s. 734.

79 Şeyhzâde, Muhammed b. Muslihiddin Mustafa el-Kocevî (v. 950/1543), *Hâşiyetü Şeyhzâde ‘alâ Tefsîri ‘l-Kâdi ‘l-Beyzâvî*, 4 c., İstanbul, Hakikat kitâbevi, 1415/1994, C: II, s. 198

80 el-Konevî, Ebû’l-Fidâ İsmâil Vehbî b. Muhammed (v. 1195/1781), *Hâşiyetü ‘l-Konevî ‘alâ Tefsîri ‘l-Beyzâvî*, 7 c., İstanbul, el-Matbaatü’l-‘âmire, 1286 h. (İstanbul, el-Mektebetü’l-Mahmûdiyye ofset, ts.), C: III, s. 313.

anlayamazsan ilimde kökleşenlerin yoluna uyarak de ki: “Ona iman ettik. Hepsi Rabb’imizin katındandır.⁸¹ Böylece zihnine gelen o müşkili inzâl edene ısmarla. Kusuru kendi bilgin ve anlayışında ara. Kur’ân’da tenâküz olmadığını bil.”⁸² Abdülfettâh, Kur’ân ve diğer şer’î delillerde teâruz olmadığını vurgulamak için İbn ‘Useymîn’in (1929/2001) şu sözünü de nakleder: “Şu önemli kaideyi bilmemiz gerekir: İki kat’î delilin çelişmesi asla mümkün değildir. Bu deliller ister Kur’ân’da, ister sünnette, isterse aklî olsun farketmez. Çünkü iki delil gerçekten çelişecek olsa biri sabit, diğeri nefyedilmiş olur. Şayet nefyedildiğini söylersek o zaman ondan kat’î delil ismi kalkmış olur.”⁸³

İhtilafı gibi görünen âyetlerdeki işkâli gidermek için âlimler te’lif (uzlaştırma), tahsis veya nesih yoluna başvurmuşlardır. Zerkeşî’nin işkâli gidermek hususunda misaller vererek yaptığı açıklamalardan bunu anlıyoruz.⁸⁴ İtikât ve ahlâkla ilgili müşkil âyetlerde uzlaştırma ve yorumlama yoluna müracat edilirken, ahkamlarla ilgili konulardaki müşkil âyetlerde ise tahsis veya nesih yoluna gidilmektedir.⁸⁵ Orijinallik içermesi hasebiyle Ebussuûd Efendi’nin bu yöntemlerle işkâli nasıl giderdiğini görmek için her bir kısma onun tefsirinden birkaç misal verelim.

Te’lif (Uzlaştırma) Yolu:

Birbiriyle ihtilafı gibi sanılan âyetler arasında işkâli çözümlerken çoğunlukla bu âyetleri uzlaştırma yöntemine başvurulur. Bundan önceki konuda Kur’ân-ı Kerim’de ihtilafı gibi görünen âyetler bulunmasının sebeplerini açıklarken buna misaller vermiştik. Şimdi Ebussuûd Tefsirinden iki misal verelim:

Sâlih (as)’ın kavmi Semûd’un helak edilmesiyle ilgili müşkil: Sâlih (as)’ın peygamber olarak gönderildiği Semûd kavmi, başta şirk olmak üzere işledikleri zulümler sebebiyle helak edilmişti. Ebussuûd Efendi, Kur’ân-ı Kerim’de onların helakının iki farklı şekilde olduğunu zikreder. Zira A’râf âyetinde onların şiddetli bir zelzele ile helak edildiği haber verilmektedir: (... فَأَخَذْتَهُمُ الرَّجْفَةَ) “Bunun üzerine onları o dehşetli sarsıntı yakaladı.”⁸⁶ Hûd sûresinin (... وَأَخَذَ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةَ) “Zulmedenleri de o korkunç ses

81 Âli İmrân 3/7.

82 Receb Abdülmunsif Abdülfettâh, “Menhecü’ş-Şeyh İbn ‘Useymîn fî beyâni müşkili’l-Kur’ân”, *Nedvetü cuhûdi’ş-Şeyh Muhammed el-‘Useymîn el-‘ilmiyye*, Kasım Üniversitesi, 1431/2010, s. 429.

83 Receb Abdülfettâh, *a.g.e.*, s. 429-430.

84 ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, C: II, s. 48-50.

85 Adem Yerinde, *Diyanet İslam Ansiklopedisi [DİA]*, “Müşkilü’l-Kur’ân”, İstanbul, 2006, C: XXXII, s. 165.

86 A’râf 7/78.

yakaladı”⁸⁷ âyeti ile Hicr sûresinin (فَأَخَذْتَهُمُ الصَّيْحَةَ مُصْجِبِينَ) “Ama sonunda sabaha girerlerken korkunç ses onları da yakaladı!”⁸⁸ âyetinde ise onların korkunç bir sesle helak edildikleri anlatılmaktadır.

Müfessirimiz bu âyetler arasındaki işkâli te’lif etme (uzlaştırma) yoluyla çözümlemiştir. Şöyle ki, emareleri başladıktan üç gün sonra va’dolunan azap geldiği zaman önce Cibrîl (as)’ın korkunç ve uğultulu sesi onları yakaladı. Ebussuûd’un zikrettiği diğer bir görüşe göre gökyüzünden üzerlerine bir ses geldi. Bu ses, bütün yıldırımların ve yeryüzündeki herşeyin sesinden daha şiddetliydi.⁸⁹ Âlûsî (v. 1270/1854) bunu Katâde’den (v. 117/735) rivâyetle, “bütün ses tariflerinin dışında korkunç bir ses” diye tefsir eder.⁹⁰ Müellif, Cibrîl (as)’ın sesinden sonra onları büyük bir zelzelenin yakalamış olabileceğini söylemektedir. Zira bu güçlü ses, şiddetli bir şekilde havanın dalgalanmasına sebep olmuştur. Bu şiddetli hava dalgalanması ise, sürekli temas halinde olduğu yerin sarsıntısına neden olmuştur. Sonuç olarak Ebussuûd’un yaptığı bu açıklamalar ışığında söz konusu âyetler arasında teâruz olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Âlûsî de “Bu âyetler arasında teâruz yoktur” diyerek bunu açıkça beyan etmiştir.⁹¹

Mûsâ (as)’ın asâsıyla ilgili âyetlerdeki müşkil: Ebussuûd Efendi, Mûsâ (as)’ın asâsının farklı yılan türlerine dönüşmesiyle ilgili bir müşkili de konu eder ve bunu cevaplar. Bu müşkil şu mukadder sorudan ibarettir: Allah Teâlâ Kur’ân-ı Kerîm’de Hazreti Mûsâ’nın asâsını bazen yılan (حَيَّةٌ) ismiyle zikretmektedir: (فَأَلْقِيهَا فَاذًا هِيَ حَيَّةٌ تَسْعَى) “Hemen attı. Bir de ne görsün, o akıp giden bir yılan oluvermiş!”⁹² Bazen büyük bir ejderha (تُعْبَانُ) lafzıyla isimlendirmiştir: (فَأَلْقَى عَصَاهُ فَاذًا) “Bunun üzerine Mûsâ asâsını yere attı. Bir de baktılar ki apaçık bir ejderha!”⁹³ Bazen de asâyı küçük yılan (جَانٌّ) benzetmiştir: (وَأَلْقَى عَصَاكَ فَلَمَّا رَأَاهَا تَهْتَزُّ كَأَنَّهَا جَانٌّ وَلَّى مُدْبِرًا وَلَمْ يُعَقِّبْ ...) “Asâni yere at! Mûsâ atıp da onu küçük bir yılan gibi kıvıldanır görünce arkasına bakmadan dönüp kaçtı ...”⁹⁴

87 Hûd 11/67.

88 Hicr 15/83.

89 Ebussuûd, *İrşâd*, C: III, s. 48.

90 el-Âlûsî, Ebü’s-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh (v. 1270/1854), *Rûhu'l-me'âni fî tefsiri'l-Kur'âni'l-'Azîm ve's-Seb'i'l-Mesâni*, 15 c., Beyrut, Dârü İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, ts., C: XV, cüz 29, s. 40.

91 el-Âlûsî, C: XV, cüz 29, s. 40.

92 Tâhâ 20/20.

93 A'râf 7/107.

94 Neml 27/10. Diğer bir âyette ise (... وَلَمْ يُعَقِّبْ ...) “Değneğini yere at, diye nida oldu. Mûsâ, değneğini (yere attıktan sonra) bir yılanmış gibi süratle hareket eder görünce, arkasına bakmadan dönüp kaçtı” buyurulmaktadır. Kasas 28/31.

İlk âyette geçen (حَيَّةٌ) kelimesi cins isimdir. Küçük-büyük, erkek-dişi bütün yılanlar için kullanılır. (تُعْبَانٌ) cüssesi iri yılanıdır. (جَانٌّ) ise ince ve küçük yılanıdır. Aralarında ilk bakışta bir zıtlık olduğu sanılabilir. Ebussuûd Efendi bu müşkili iki şekilde cevaplamıştır:

1. Cevap: Mûsâ (as), asâsını yere attığı zaman, asâ kalınlığında sapsarı bir yılanı dönuşüverdi. Bundan dolayı asâ, bazen bu haliyle tasvir edilerek küçük yılanı (جَانٌّ) benzetildi. Daha sonra giderek şişti ve ejderha halini aldı. Bazen bu hali kastedilerek ejderha (تُعْبَانٌ) diye isimlendirildi. Bazen de her ikisi için kullanılan yılan (حَيَّةٌ) ismiyle zikredildi.

2. Cevap: Asâ ilk yere atıldığı zaman zaten koskoca bir ejderha (تُعْبَانٌ) olmuştu. Bununla birlikte çevik olması ve hızlı hareket etmesinden dolayı küçük bir yılanı (جَانٌّ) benzetilmiştir. Yoksa cüssesinin küçük olması bakımından küçük bir yılanı benzetilmemiştir.

Müfessirimiz, bu ikinci manayı kıssanın anlatıldığı makama daha uygun bulur ve (فَإِذَا هِيَ تُعْبَانٌ مُّبِينٌ) “Bir de baktılar ki apaçık bir ejderha!⁹⁵” isim cümlesinin de bunu açık olarak ifade ettiğini belirtir. Çünkü cümlenin başındaki izâ-i mufâcee⁹⁶ asânın hızlı bir şekilde ejderhaya (تُعْبَانٌ) dönuştüğüne; cümlenin isim cümlesi olarak gelmesi de, asâdaki ejderhalık vasfının her zaman devam ettiğine ve asânın sanki aslında ejderhaymış gibi olduğuna delalet etmektedir.⁹⁷

2) Tahsis Yolu:

Ebussuûd Efendi, ilk bakışta birbiriyle mütenâkız gibi görünen âyetler arasındaki işkâli bazen de “tahsis” yoluyla gidermiştir. Şu kadar var ki, müfessirimiz Hanefî usûlcülerin yolunu takip ederek “tahsis” ile “âmı nesheden”i birbirinden ayrı ele almıştır. Fıkıh usulünün konusu olduğu için müellif bu şartları açıkça zikretme de, onun ifadelerinden her ikisi için de birtakım şartlar bulunduğunu anlıyoruz. Ayrıca müellifin, tahsisten ayrı olarak ele aldığı “umûmun neshi” konusunun, diğer usûlcüler tarafından “tahsis” diye isimlendirdikleri anlaşılmaktadır.⁹⁸ Şimdi Şeyhülislam’ın “tahsis” yoluyla işkâli çözümlemesine bir örnek, sonra da “umûmu neshetme” yoluyla çözümlemesine bir örnek verelim.

95 A‘râf 7/107; Şu‘arâ 26/32.

96 İzâ-i mufâcee: Sadece cümle-i ismiyyeye dâhil olup cümle başında gelmeyen ve cevaba ihtiyaç duymayan edattır. *el-Külliyyât Mu‘cem fi’l-mustalahât ve’l-furûki’l-lugaviyye*. Ebû’l-Be-ka el-Kefevî, Eyyûb b. Mûsâ (v. 1095/1684), nşr. Adnan Derviş-Muhammed Mısıfî, 2. bs., Beyrut, Müessesetü’r-risâle, 1419-1998, s. 71.

97 Ebussuûd, *İrşâd*, C: III, s. 457; C: II, s. 283.

98 Ebussuûd, *a.g.e.*, C: IV, s. 71.

Tahise Örnek: Allah Teâlâ'nın Azap Sözüyle İlgili Müşkil

Ebussuûd Efendi, Cenâb-ı Hakk'ın şu âyette azgınlığa azapla karşılık vereceğini haber verdiğini söyler.

... وَقَدْ قَدَّمْتُ إِلَيْكُمْ بِالْوَعِيدِ * مَا يُبَدِّلُ الْقَوْلُ لَدَىٰ ...

“Muhakkak ki Ben sizi daha önceden (dünyada) azapla tehdit etmiştim. Benim katımda söz değiştirilmez.”⁹⁹ Allah Teâlâ, bu tehdidini dünya hayatında göndermiş olduğu kitaplarıyla ve peygamberlerinin diliyle yapmıştır. Öyleyse azgınlık eden kulların âhîret günü boş bahaneler üreterek bu azap tehdidinden kurtulmayı ümit etmemelerini onlara hatırlatmış; sonrasında da bu sözünün değiştirilmeyeceğini söyleyerek bunun değiştirilmesini ümit etmemelerini onlara haber vermiştir.¹⁰⁰

Azap sözünü değiştirmemekle birlikte bazı günahkârları affetmesi arasında sanki ilk başta bir teâruz varmış gibi görünür. Oysa müfessirimize göre birtakım sebeplerden dolayı bazı günahkârların affedilmesi Allah Teâlâ'nın sözünü değiştirmesi (tebdil) anlamına gelmez. Zira af ve mağfiret âyetleri, azabı tahsis etmiştir.¹⁰¹ Yani Şeyhzâde'nin dediği gibi umumî olarak gelen bu azap âyetleri, Allah Teâlâ'nın azap etmeyi dilediği kâfirler ve günahkâr müminler hakkındadır. Büyük günah sahibi müminlerden bazıları ise affa nail olarak umum ifade eden bu âyetin kapsamı dışında tutulurlar. Öyleyse bazılarının affedilmesi sebebiyle, Allah'ın sözünde değiştirme (tebdil) olmamıştır.¹⁰²

Umûmun Neshine Örnek: Kocasını Ölen Hamile Kadınların İddetiyle İlgili Müşkil

Ebussuûd Efendi, kocasını ölen hamile kadınların iddetinin doğum yapmalarıyla mı yoksa dört ay on gün beklemeleriyle mi sona ereceği hususundaki bir müşkili de açıklar. Bakara sûresindeki şu âyet-i kerimede kocasını ölmüş olan kadınların iddetinin ister boşanmış olsun isterse hamile olsun dört ay on gün olduğunu belirtir:

وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا ...

“İçinizden ölenlerin geride bıraktıkları eşleri kendi başlarına (evlenmeksizin) dört ay on gün beklerler.”¹⁰³ Fakat sonra nâzil olan Talâk sûresindeki şu âyet-i kerime, yukarıda geçen âyetin umûmiliğini neshetmiştir:

99 Kâf 50/28-29.

100 Ebussuûd, *a.g.e.*, C: V, s. 622-623.

101 Ebussuûd, *a.g.e.*, C: V, s. 623.

102 Şeyhzâde, *Hâşiye 'ale'l-Beyzâvi*, C: IV, s. 288.

103 Bakara 2/ 234.

... وَأُولَاتُ الْأَحْمَالِ أَجْلُهُنَّ أَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ ...

“Hamile olanların bekleme süresi ise, doğum yapmalarıyla sona erer.”¹⁰⁴ Zira müfessirimiz bu âyet-i kerimenin diğer âyetin umûmünü neshedici olduğunu ifade etmiş ve buna tahsis denemeyeceğini beyan etmiştir. Zira tahsisin şartlarından birisi de, tahsis edicinin (muhasıs) sonraki bir zamanda değil aynı zamanda nâzil olmasıdır.¹⁰⁵ Nitekim Kısa sûre-i Nisâ da (سُورَةُ النَّسَاءِ الْقُصْرَى) denilen Talâk sûresi, Bakara sûresinden sonra nâzil olduğu için burada tahsis değil umûmun neshi bulunur.¹⁰⁶

3) Nesih Yolu: Kur’ân-ı Kerim’in bazı âyetleri arasında nâsih-mensuh ilişkisi olduğu Ehl-i sünnet âlimlerinin ittifakıyla sabittir. Nâsih ve mensuhun bilinmesiyle doğru hükme ulaşmak mümkün olur. Süyûtî’nin Ebû İshâk el-İsferâyînî’den (v. 418/1027) naklettiğine göre, aralarında teâruz olan ve hiçbir şekilde aralarını uzlaştırmak mümkün olmayan âyetler tarihî açıdan incelenir. Önceki ile sonraki bilindiği zaman önceki bırakılıp sonraki alınır. Diğerleri mensuh olur. Tarihleri bilinmezse ve iki âyetten biriyle amel etmek üzere icmâ süregelmişse bu durumda icmâ ile şu bilinmiş olur ki, amel etmek üzere ümmetin üzerinde ittifak ettikleri âyet nâsihtir. Böylece teâruz ortadan kalkmış olur.¹⁰⁷

Ayrıca burada şu husus göz ardı edilmemelidir. Zürkânî’nin (v. 1367/1948) dediği gibi iki nas arasında teâruz bulunduğu zaman önce tahsis veya te’vil yollarından birisiyle iki nassı bütünleştirmek gerekir. Ancak bu mümkün olmadığı durumda neshe gidilir. Zira iki delili amel ettirmek, sadece birini amel ettirip diğerini boşa çıkarmaktan daha evladır. Ayrıca nesih olgusu hükümlerde cereyan ettiğine göre hükümlerde de asıl olan kalıcı olmasıdır.¹⁰⁸

Şimdi nesih yoluyla işkâlin giderilmesine bir örnek verelim. Ebussuûd Efendi, müminlerin harpte iken on kat fazla düşmana karşı sebat etmesini farz kılan âyetin daha sonra gelen iki kat fazla düşmana sebat etmeyi farz kılan âyetle mensuh olduğunu zikreder.¹⁰⁹ Şöyle ki, Yüce Allah, kâfirlerle yapılan harpte Resulullah (as)’a ve müminlere yeteceğini şu âyetle bildirmiştir: (أَيُّهَا النَّبِيُّ حَسْبُكَ اللَّهُ) “Ey Peygamber! Sana tâbi olan müminlerle beraber Allah sana yeter.”¹¹⁰ Bu âyetten sonra Cenâb-ı Hakk, müminleri kâfirlere karşı harbe

104 Talâk 65/4. Ebussuûd, İrşâd, C: V, s. 734.

105 Ebussuûd, *a.g.e.*, C: IV, s. 71.

106 Ebussuûd, *a.g.e.*, C: V, s. 734.

107 es-Süyûtî, *el-İtkân*, C: II, s. 734.

108 ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, s. 389.

109 Ebussuûd, *a.g.e.*, C: II, s. 374.

110 Enfâl 8/64.

teşvik etmesi için peygamberine şöyle emretmiştir: يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى (... الْقِتَالِ) “Ey Peygamber! Müminleri savaşa teşvik et!”¹¹¹ Bu âyetin devamında ise, kâfirlerin sayısı müminlerden on kat fazla da olsa müminlere yardım edeceğini va‘detmiştir: (...) إِنَّ يَكُنْ مِنْكُمْ عِشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتِينَ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِّنَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ) “Eğer sizden sabırlı yirmi kişi bulunursa inkâr edenlerden iki yüz kişiyi yener, sizden yüz kişi olursa, bin kişiyi yener; çünkü onlar yaptıklarının bilincinde olmayan bir topluluktur.”¹¹²

Ebussuûd Efendi’nin dediği gibi bu âyetin beyanıyla, savaş esnasında müminlerin düşmandan kaçmamaları ve kişi başına on kat fazla kâfire karşı sabır ve sebat etmeleri farz kılınmıştı. Bir müddet sonra bu durum Müslümanlara ağır gelince bu hüküm şu âyetle neshedilmiş oldu: (الَّذِينَ خَفَّفَ اللَّهُ عَنْكُمْ وَعَلِمَ أَنَّ فِيكُمْ ضَعْفًا فَإِنَّ) (الَّذِينَ كُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ صَابِرَةٌ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ أَلْفٌ يَغْلِبُوا أَلْفَيْنِ بِإِذْنِ اللَّهِ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ) “Allah sizde bir zayıflık olduğunu bildi de şu andan itibaren yükünüzü hafifletti. Artık sizden sabırlı yüz kişi olursa Allah’ın izniyle iki yüz kişiyi yener, sizden bin kişi olursa iki bin kişiye yener. Allah sabredenlerle beraberdir.”¹¹³ Böylece müminlere kolaylık sağlanmak suretiyle ancak kendilerinden iki kat fazla olan kâfirlere karşı direnmeleri farz kılındı.¹¹⁴

Kur’ân-ı Kerim’de Müşkil Âyetler Bulunmasının Hikmetleri

Kur’ân-ı Kerim’de müşkil âyetler bulunmasının birtakım hikmetleri ve sebepleri vardır. Âlimler bunları tespit etmeye çalışmışlardır. Bunları genel olarak şöyle sıralayabiliriz:

Kur’ân-ı Kerim, Arapların kullandığı lafızlar ve ifade üsluplarıyla inmiştir. Zira îcâz, ihtisar, itnâb, tekit, işâret vs. onların kelâmının karakteristik özellikleridir. Bazen sadece iyi kavrayan anlasın diye mânâyı üstü kapalı söylerler. Bazen de sözü açık zikrederler. Kimi zaman atasözü, kimi zaman deyim kullanırlar. İşte Kur’ân-ı Kerim de aynı üsluplarla gelmiştir. Şayet o Kitab’ın hepsi açık olsaydı, düşünmeye ihtiyaç duymadan âlim-câhil herkes tarafından hemen bilinseydi insanlar arasında fazilet farkı olmaz; meşakkat çekmenin değeri kalmaz; düşünceler körelirdi. Zira ihtiyacın ortaya çıkmasıyla birlikte fikir üretilir, çözümlere ve çarelere başvurulur. Yeterlik ve doygunluk duygusu ise âcizliğe ve düşünce donukluğuna sebep olur.¹¹⁵

111 Enfâl 8/65.

112 Enfâl 8/65. Bkz. Ebussuûd, *İrşâd*, C: II, s. 373-374.

113 Enfâl 8/66.

114 Ebussuûd, *a.g.e.*, C: II, s. 374.

115 İbn Kuteybe, *Te’vilü müşkilü'l-Kur’ân*, s. 101.

Âlimleri müşkil âyetler hakkında düşünmeye teşvik ederek, bunların çözümünü öğrenip diğer insanlara öğretmeye çalışmalarını sağlamaktır. Zira bu gibi âyetleri bilmek için gayret sarf etmek en büyük ibadetlerdendir.¹¹⁶

Müşkilin çözümünü araştıran ve buna katkıda bulunan kimselerin derecesinin üstünlüğü âşikâr olur. Âlim ile câhil birbirinden ayrılıp âlimin câhilden faziletli olduğu ortaya çıkmış olur.¹¹⁷

Müşkili anlamak, kastedilen manaya ulaşmak için çaba harcamayı gerektirir. Harcanan çaba ne kadar çok olursa kazanılan sevap da o kadar fazla olur.¹¹⁸

Müşkil âyetleri çözümlmek için te'lif ve tercih yollarını bilmeye ihtiyaç duyulur. Bu ise lügat, sarf, nahiv, meânî, beyân ve usûlü fıkıh ilimlerini tahsil etmeyi gerektirir. Böylece müşkil âyetlerin Kur'ân'da zikredilmesi ile birçok faydalar hâsıl olur.¹¹⁹

Allah Teâlâ müşkil âyetlerle kullarını imtihan eder. Sadık haberlerine iman edip etmeyeni ortaya çıkarır. Zira Kur'ân'da şüphe eden, ettirmeye çalışan, onun âyetlerinde çelişki olduğunu iddia eden kimsenin mülhid olduğu insanlar nazarında ortaya çıkar.¹²⁰

Kur'ân-ı Kerim'in i'câz vasfını ortaya koyar. Çünkü müşkilin araştırılıp halledilmesi Kur'ân'ın belâgat, nazım ve mana açısından mucizevî yönünü açığa çıkarır.¹²¹

Müslümanın mütevazı olmasını sağlar. Zira başkasının bildiği şeyleri bilmediğini görmek kişiyi ilim öğrenmeye ve acziyetini itiraf etmeye sevk eder.¹²²

Bu âyetlerin arasını uzlaştırmak suretiyle şüphesiz inanca ve kalp huzuruna erilir.¹²³

Âyetlerdeki Müşkili Gidermenin Önemi ve Hükümü

Kur'ân-ı Kerim'in insanlara verdiği birçok mesajlar vardır. Bunların içerisinde müşkil olanlar da bulunmaktadır. Bunların manasını anlatmak âlimlere düşen bir görevdir. Âlimlerin bu görevlerini yerine getirmesiyle insanlar, Kur'ân-ı Kerim'in

116 es-Süyûfî, *el-İtkân*, C: I, s. 668.

117 es-Süyûfî, *a.g.e.*, C: I, s. 668.

118 es-Süyûfî, *a.g.e.*, C: I, s. 669.

119 es-Süyûfî, *a.g.e.*, C: I, s. 670.

120 Abdullah el-Mansûr, *Müşkilü'l-Kur'âni'l-Kerîm*, s. 77.

121 .ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, s. 431.

122 Abdullah el-Mansûr, *a.g.e.*, s. 77.

123 Ebussuûd, *İrşâd*, C: I, s. 329.

ifade ettiği irşad ve talimatları hakkıyla öğrenirler. Onun için Kur'ân-ı Kerim âyetlerindeki müşkili inceleyip tespit etmek ve bu işkâli ortadan kaldırmak önem arz etmektedir. Kitabullah'ı tefsir eden hiçbir müfessir Müşkilü'l-Kur'ân ilminden müstağni kalamaz. Çünkü bu ilim tefsir ilminin temellerinden birini teşkil eder. Onun için Ebussuûd Efendi demiştir ki: “Âyetlerdeki müşkileri çözümlmek, anlaşılmayan yerlerini açıklamak, külli hakikatlerini ortaya çıkarmak, anlayışların daraldığı, ayakların kaydığı yerlerde Hakk'ın yollarını izah etmek, dalalet ehlinin şüphelerini iptal etmek için çaba sarfetmek en büyük ibadet ve taatlardendir.”¹²⁴

Bunun yanısıra Kur'ân-ı Kerim okuyan kimsenin zihnine bazen müşkil bir âyet takılabilir. Bu durumda o kimse bu müşkilin beyanına ihtiyaç duyar. Nitekim sahâbe-i kirâm kendilerine müşkil gelen âyetleri Peygamberimize sormuş ve açıklamasını ondan öğrenmişlerdir. Bundan da anlaşılmaktadır ki, Müslüman bir kimse Kur'ân âyetleriyle ilgili bir müşkil ile karşılaştığı zaman âlimlere danışarak veya onların eserlerini okuyarak o müşkilin çözüm yollarını aramalıdır. Nitekim bu konuda Cenâb-ı Hakk şöyle buyurmaktadır: (… فَسئَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ) “Eğer bilmiyorsanız ilim sahiplerine sorun.”¹²⁵

Müşkilü'l-Kur'ân Hakkında Günümüze Kadar Yapılan Çalışmalar

İslâm âlimleri ilk dönemlerden bu yana, âyetler arasında ilk bakışta teâruz izlenimi veren durumları tespit edip bunları çözümlmeye büyük önem göstermişlerdir. Bu tür âyetleri açıklamak için çeşitli eserler kaleme almışlardır. Kimisi müstakil olarak bu konuyu ele alırken kimisi de yazdıkları eserlerin bir bölümünde buna yer vermişlerdir. Âlimler yazmış oldukları müstakil eserlerde veya ilgili bölümlerde bu konuyu aynı başlık altında değil bilakis birbirine yakın farklı başlıklar altında zikretmişlerdir. “Müşkilü'l-Kur'ân”, “Müşkilü'l-Kur'ân ve mühimü'l-ihtilâf ve't-tenâkuz”, “Mûhimü'l-ihtilâf”, “Mâ evheme't-tenâkuz ve't-teâruz ve leyse bi-mütenâkız ve la bi-müteâriz” ve “Def'u ızdırâb 'an âyi'l-Kitâb” bu başlıklardan bazılarıdır. Saydığımız bu başlıkların hepsi, “bazı âyetler arasında var olduğu zannedilen ihtilafı durumları inceleyen ve bunları çözüme kavuşturan ilim” anlamını ifade etmektedir.

Müşkilü'l-Kur'ân'a dair yapılan çalışmaları üç sınıfta değerlendirmemiz mümkündür. Bunlardan ilki, sadece müşkil âyetlere yer veren müstakil eserlerdir. İkincisi, Müşkilü'l-Kur'ân'ı bir bölüm olarak ele alan bazı 'ulûmü'l-Kur'ân ve tefsir usûlü eserleridir. Üçüncüsü, yeri geldikçe müşkil âyetleri açıklayan tefsir kitaplarıdır.

124 Ebussuûd, *a.g.e.*, C: IV, s. 479.

125 Nahl 16/43; Enbiyâ 21/7.

Müşkilü'l-Kur'ân konusuyla ilgili yapılan çalışmalarda konuyla ilgili çalışmaların listesi verilmiştir. Fakat bu listeler genelde karmadır. Yani Kur'ân'daki i'râb müşkilleri, garîb ve müşkil kelimeler, fıkıh ihtilaflarıyla ilgili müşkiller, aralarında ihtilaf olduğu sanılan âyetler konusuna dair yazılan eserlerin hepsi müşkilü'l-Kur'ân başlığı altında listelenmiştir. Oysa müşkilü garîbi'l-Kur'ân, müşkilü i'râbi'l-Kur'ân, Kur'ân'daki müşkil fıkıh konuları ve çelişkili olduğu sanılan âyetler alanında yazılan müşkil eserlerin ayrı kategoride sıralanması araştırmacılara kolaylık sağlaması açısından önemlidir. Gördüğümüz kadarıyla bu listelerde buna temas edilmemiştir. Mesela sadece müşkilü'l-Kur'ân konusunu ele alan ve i'râb ile ilgili müşkillerden bahsetmeyen çalışmalarda verilen listelerde i'râb müşkilleri ve garîbü müşkili'l-Kur'ân'a dair yazılan eserler de sıralanmıştır.¹²⁶ Biz ise aşağıda verdiğimiz listede, sadece çelişkili zannedilen âyetlere dair ulaşılabildiğimiz eserlere yer verdik.

II. (VIII.) Yüzyılın Başlarından Günümüze Kadar Müşkilü'l-Kur'ân Konusundaki Çalışmaların Kronolojik Listesi¹²⁷

II. (VIII.) Yüzyıl

Mukâtil b. Süleymân (v. 150/767), *Tefsîrû'l-hamsi mi'e âye mine'l-Kur'ân*, nşr. Isaiiah Goldfeld, Şefâ Amr [Filistin], 1980. Aralarında ihtilaf zannedilen dokuz konunun zikredildiği İbn Abbas (ra)'dan gelen rivâyete yer verilir. s. 281-283.

Süfyân b. Uyeyne (v. 198/814), *Cevâbâtü'l-Kur'ân*. Bu eser kaynaklarda zikredilmekle birlikte¹²⁸ yaptığımız araştırmada esere ulaşamadık.

III. (IX.) Yüzyıl

Ebû Ali Muhammed b. el-Müstenîr Kutrub (v. 206/821), *er-Red 'ale'l-mülhidîn fi müteşâbihi'l-Kur'ân*. Kaynaklar bu eserden bahsetmekle birlikte¹²⁹ eserin varlığından haberdar olmadık. Süyûtî, ihtilaflı gibi görünen âyetler konusunda Kutrub'un müstakil bir eser telif ettiğini belirtir fakat eserin ismi-

126 Mesela bkz. Abdülmuhsin b. Zebe el-Mutayrî, *De'ava't-tâinîn fi'l-Kur'âni'l-Kerîm fi'l-karîni'r-râbi'i 'âşere'l-hicrî ve'r-red 'aleyhâ*, Beyrut, Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1427/2006, s. 58-69.

127 Bu listede, "zâhirde ihtilaflı gibi görünen" müşkil âyetleri müstakil veya kısmî olarak ele alan çalışmaları zikrettik. Bunlardan matbu olanların basım yerlerini, mahtut olanların bulunduğu kütüphaneleri, mefkûd olanların ise bibliyografi kitaplarındaki yerlerini tespit etmeye çalıştık.

128 Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb el-Verrâk en-Nedîm (v. 385/995[?]), *el-Fihrist*, nşr. Rızâ Teceddüd, Tahran, 1391/1971, s. 37.

129 en-Nedîm, *a.g.e.*, s. 58.

ni zikretmez. Onun belirttiği eserin bu eser olması kuvvetle muhtemeldir. Zira Kutrub'un müşkil ile ilgili olan *Me'ani'l-Kur'ân ve tefsîrû müşkili 'irâbih*¹³⁰ adlı diğer eserini incelediğimizde, i'râbla ilgili müşkil konular başta olmak üzere lûgat, garîbü'l-Kur'ân ve kıraatle ilgili konuları ihtivâ ettiğini gördük. Dolayısıyla Murat Sülün'ün, Süyûtî'nin belirttiği eserin *Me'ani'l-Kur'ân* olduğunu söylemesi isabetli görünmemektedir.¹³¹ Nitekim Abdülmuhsin el-Mutayrî de, Süyûtî'nin zikrettiği bu eserin yukarıda zikredilen *er-Red 'ale'l-mülhidîn fi müteşâbihi'l-Kur'ân* olduğunu söylemiştir.¹³² Zerkeşî de bu eseri gördüğünü ve güzel bulduğunu söyler.¹³³

Ahmed b. Hanbel (v. 241/855), *er-Red 'ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye fimâ sekket fihi min müteşâbihi'l-Kur'ân ve teevvelethü 'alâ gayri te'vilih*, nşr. Dağış b. Şebîb el-'Acmî, Kuveyt, Garas li'n-neşr ve't-tevzi, 1426/2005. İbn Hanbel, bu eserin “Beyânü mâ dallet bihi'z-zenâdika min müteşâbihi'l-Kur'ân” başlığında yirmi iki meselenin açıklamasına yer vermiştir.¹³⁴ Görüldüğü gibi İbn Hanbel, müşkil tabiri yerine müteşâbih ifadesini kullanmıştır. Buna göre, müşkil ve müteşâbih kavramlarının o dönem eş anlamda (müterâdif) kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim aynı dönem müelliflerinden İbn Kuteybe'nin de bu kelimeleri eşanlamda kullandığından bahsetmiştik.

İbn Kuteybe (v. 276/889), *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, nşr. Sa'd b. Necdî Ömer, Beyrut, Müessesetü'r-risâle nâşirûn, 1435/2014, s. 83-99; nşr. es-Seyyid Ahmed Sakr, Kahire, Mektebetü dâri't-türâs, 1427/2006. Alanında meşhur bir eserdir. İbn Kuteybe, âyetlerinde çelişki var diyerek Kur'ân-ı Kerîm'e saldırıda bulunan mülhidlerin batıl iddialarına cevap vermek amacıyla kaleme aldığı bu eserinde “Bâbu't-tenâkuz” ismiyle bir başlık açmış ve onlara cevaplar vermiştir.¹³⁵

Mufaddal b. Seleme (v. 290/903'ten sonra), *Ziyâü'l-kulûb fi me'ani'l-Kur'ân ve garîbihî ve müşkilih*. Bu eser kaynaklarda zikredilmekle birlikte¹³⁶ günümüze kadar ulaşmış ulaşmadığı bilinmemektedir.

130 Bir nüshası Cezâir'in Tolga şehrinde nadir yazmalar barındıran Osmâniye Kütüphanesi'ndedir. Bu nüshanın yedinci cüzünün başlığında eser bu isimle kaydedilmiştir. Eserin yazması için bkz. <http://www.mediafire.com/file/daaije6sd2ap2aa/kotrop.rar>

131 Murat Sülün, “Mahiyeti, Sebep ve Çözümleri Çerçevesinde Müşkilü'l-Kur'ân”, *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları-III*, İstanbul 2002, s. 331.

132 el-Mutayrî, *De'âva't-tâinîn*, s. 47.

133 ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, C: II, s. 45.

134 Ahmed b. Hanbel, *er-Red 'ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye*, s. 75-196.

135 İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, s. 116-131.

136 en-Nedîm, *a.g.e.*, s. 37.

IV. (X.) Yüzyıl

İbnü'l-Haddâd Saîd b. Muhammed el-Gassânî (v. 302/915), *Tavzihu'l-müşkil fi'l-Kur'ân*.¹³⁷ *Eserin yazmasına ait bir bölüm* Kayrevan Ulucamii'nde bulunmaktadır.¹³⁸

Ebû Bekr *Muhammed b. el-Kâsım el-Enbârî* (v. 328/940), *Müşkilü'l-Kur'ân*. Kaynaklarda adından bahsedilmekle birlikte¹³⁹ varlığı hakkında şimdilik bir bilgiye sahip değiliz.

Malatî, Ebu'l-Hüseyin (v. 377/987) *et-Tenbih ve'r-red 'alâ ehli'l-ehvâ ve'l-bida'*, nşr. Sven Dederling, İstanbul, Matbaatü'd-devle 1936; nşr. M. Zâhid el-Kevserî, Kahire 1993.

Ebû Halef Abdülaziz es-Saydelânî el-Merzubânî, *el-Muvazzah fi me'âni'l-Kur'ân ve keşfü müşkilâti'l-Furkân*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 297/2, 244 varak.

İbn Fûrek (v. 406/1015), *Müşkilü'l-Kur'ân*. İbnü'l-Vahşî Abdullah b. Yahyâ et-Tüçîbî el-Uklîşî tarafından ihtisar edilmiştir.¹⁴⁰

İbnü'l-Cerrâh, Ebü'l-Hasan Ali b. Îsâ (v. 334/946), *Me'âni'l-Kur'ân ve tefsîrühü ve müşkilüh*. Kaynaklarda adı geçmekle beraber¹⁴¹ mevcudiyeti hakkında şimdilik bir bilimiz yoktur.

V. (XI.) Yüzyıl

Kâdî Abdülcebbar (v. 415/1025), *Tenzihü'l-Kur'ân 'ani'l-metâin*, nşr. Hıdr Muhammed Nebhâ, Beyrut, Dârü'l-kütübi'l-'ilmiyye, 2008. Müellif, isminden de anlaşılacağı üzere bu eserde Kur'ân-ı Kerim'e yöneltebilecek tenkitlere cevap vermiştir. Yaklaşık 846 soruya yer verilmiştir. İki âyet arasında tenâkuz gibi görünen meseleler de çözümlenmiştir. Müellif itikatla ilgili âyetleri müntesibi olduğu Mu'tezile mezhebine göre yorumlamıştır.¹⁴²

137 Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf el-Kıfî (v. 646/1248), *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, 4 c., nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire, Daru'l-Fikri'l-Arabî, 1406/1986, C. II, s. 53; Ebû Gays Muhammed Hayrûddîn b. Mahmûd ez-Ziriklî (1893-1976), *el-A'lâm Kamûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ min'el-'arab ve'l-müsta'rebin ve'l-müsteşrikîn*, 8 c., 15. bs., Beyrut, Dârü'l-'ilmi li'l-melâyîn, 2002, C. III, s. 100.

138 ez-Ziriklî, *a.g.e.*, C. III, s. 100.

139 Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî (ö. 748/1374), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 25 c., Beyrut, Müessesetü'r-risâle, 1996. 1405/1985, C: XV/276, 512.

140 Bkz. Yâkût el-Hamevî, Ebü Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh (v. 626/1229), *Mu'cemü'l-büldân*, 5 c., Beyrut, Dârü'ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1399/1979, C: I, s. 237.

141 Bkz. en-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 37.

142 Kâdî Abdülcebbar, *Tenzihü'l-Kur'ân 'ani'l-metâ'in*, nâşirin mukaddimesi s. 6-7 ve 10.

Ebü Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hatîb el-İskâfî (v. 420/1029), *Dürretü't-tenzil ve gurretü't-te'vil fi beyâni'l-âyâti'l-müteşâbihât fi Kitâbi'llâhi'l-'Azîz*, Beyrut, Dârü'l-kütübî'l-'ilmiyye, 1433/2012. Eser ağırlıklı olarak lafızca birbirine benzeyen âyetlerin açıklamasına dairdir. İskâfî, bu eserinde zahirde ihtilafı gibi görünen âyetlerin çözümüne de nadir olarak yer verir. Mesela İblîs'in bazı âyetlerde Allah'ın saptırmasına yemin etmesini¹⁴³, bazısında ise Allah'ın izzetine yemin etmesini¹⁴⁴ birbiriyle uzlaştırma (te'lif) yoluyla çözmüştür.¹⁴⁵

eş-Şerîf el-Murtazâ, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyn (v. 436/1044), *Emâli'l-Murtazâ/Gurerü'l-fevâid ve dürerü'l-kalâid (Emâli)*, thk. Muhammed Ebü'l-fazl İbrâhîm, Beyrut, el-Mektebetü'l-'asriyye, 1425/2004.

Şeyzele Ebü'l-Me'âlî Azîzî b. Abdülmelik el-Cilî (v. 494/1100), *el-Burhân fi müşkilâti'l-Kur'an*. Süyûtî bu eseri gözden geçirdiğini ve el-İtkân'ın kaynakları arasında olduğunu zikreder.¹⁴⁶ Günümüze kadar ulaşmış ulaşmadığı bilinmemektedir.

İbn Mutarrif el-Kinânî (v. 454/1062), *el-Kurtayn*. İbn Mutarrif, İbn Kuteybe'nin *Müşkilü'l-Kur'an*'ı ile *Garibü'l-Kur'an*'ını Mushaf tertibine göre düzenleyip birleştirerek *el-Kurtayn* adıyla yeni bir eser meydana getirmiştir. Beyrut, Darü'l-ma'rife, ts.

VI. (XII.) Yüzyıl

Ebü'l-Kâsım Tâcülkurrâ Burhânüddîn Mahmûd b. Hamza el-Kirmânî (v. 500/1106'dan sonra) *el-Burhân fi tevcihi müteşâbihî'l-Kur'an limâ fihî mine'l-hücce ve'l-beyân (Esrâru't-tekrâr fi'l-Kur'an)*, nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ, Kahire, Dârü'l-fazilet, 1978. Tekrar edilen âyetlerin yoğun olarak ele alındığı eserde tekrarın sebepleri, takdim, tehir, ziyade, ibdal gibi konular açıklanmaktadır. Âyetler arasındaki zâhirî teâruz ve ihtilaf konusuna nadir yer verilir.

en-Nisâbü'rî, Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ebü'l-Hasen Ali (v. 553/1158'den sonra), *Dürerü'l-kelîmât 'alâ gureri'l-âyâti'l-mühimeti li't-te'âruz ve's-şübühât*.¹⁴⁷ Günümüze kadar ulaşmış ulaşmadığı bilinmemektedir.

143 A'râf 7/16; Hicr 15/39.

144 Sâd 38/82.

145 el-İskâfî, *Dürretü't-tenzil*, s. 78-79.

146 Süyûtî, *el-İtkân*, C: I, s. 20.

147 Bağdatlı İsmail Paşa (1839-1920), *Îzâhü'l-meknûn fi'z-zeyl 'alâ Keşfi'z-zunun 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, nşr. Şerefeddin Yaltkaya-Kilisli Rifat Bilge, 2 c., Milli Eğitim Basımevi 1945-47 İstanbul, (Beyrut, Dârü ihyâi't-türâsi'l-Arabî ofset, 1405/1985), C: I, s. 468.

_____, *Bâhirü'l-burhân fî müşkilâti me'âni'l-Kur'ân*, nşr. Suâd bint Sâlih b. Saîd Bâbekî, 2 c., Mekketü'l-mükerreme, Ümmü'l-kurâ üniversitesi bs., 1419/ 1998. Diğer adıyla *Vazahu'l-burhân fî müşkilâti'l-Kur'ân*, nşr. Safvân Adnân Dâvûdî, 2 c., Dımaşk, Dârü'l-kalem, 1410/ 1990. Bazı kitaplarda bu iki eser Nîsâbü'rî'nin iki ayrı eseriymiş gibi gösterilmiştir.¹⁴⁸ Bunları karşılaştırdığımızda ikisinin de aynı eser olduğu kanaatine vardık.¹⁴⁹ *Bâhirü'l-burhân*, âyetlerde geçen garîb kelimeleri izah eder. Âyetler arasındaki irtibatı açıklar. Âyetlerin birbiriyle olan münasebetine, lafızca birbirine benzeyen âyetlerdeki tekrarın hikmetlerine ve müşkil sayılacak birçok konuya yer verir. Bununla birlikte eser, nadir olarak müteâruz gibi görünen âyetlerin çözümüne de değinir.

VII. (XIII.) Yüzyıl

İzzeddîn Abdülazîz b. Abdüsselâm (v. 660/1262), *Fevâid fî müşkili'l-Kur'ân*, nşr. Seyyid Rıdvân Ali Nedvî, Cidde, Dâru'ş-şurûk, 1402/1982, 326 sayfa. Âyetlerde geçen anlaşılması zor kelimelerin açıklamasına yer verildiği gibi teâruz görünümündeki âyetleri de açıklamaktadır.

er-Râzî, Ebû Abdillâh Zeynüddin Muhammed b. Ebî Bekir (v. 666/1268), *Es'iletü'l-Kur'âni'l-mecîd ve ecvibetühâ*, Beyrut, el-Mektebetü'l-'asriyye, 1431/2010. 1236 mesele soru-cevap tarzında ele alınmıştır. İhtilâflı gibi görünen âyetler arasındaki müşkillerin çözümüne de yer verilmiştir. Râzî'nin *Müşkilâtü'l-Kur'ân* ismiyle zikredilen eseri de muhtemelen aynı eser olmalıdır. Yazması için bkz. Ezher Ktp. (425 Tefsir ve ulûmü'l-Kur'ân) nr. 259/32928.

Sadreddîn Konevî (v. 673/1274), *Şerhu me'âni müşkilâti'l-Kur'ân*, Süleymaniye Ktp. Pertev Paşa 647, 78^b-131^b vr.

VIII. (XIV.) Yüzyıl

Ahmed b. İbrahim İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî (v. 708/1308), *Milâkü't-te'vîli'l-kâtu' bi-zevi'l-ilhâd ve't-ta'tîl fî tevcîhi'l-müteşâbihi'l-lafz min âyi't-tenzîl* (Basılmış doktora tezi), 2 c., 5. bs., nşr. Saîd el-Fellâh, Tunus, Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 2013. Eser, müellifin mukaddimede belirttiği üzere birtakım ilavelerle İskâfî'nin *Dürretü't-Tenzîl ve gurretü't-te'vîl*'i üzerine bina edilmiştir. Çoğunlukla âyetlerdeki lafzî benzerliklerin sebepleri ve hikmetleri üzerinde durulur. Az da olsa ihtilâflı gibi görünen âyetlerin çözümüne yer verilir.¹⁵⁰

148 Bkz. el-Mutayrî, *De'ava't-tâinîn*, s. 59-60.

149 Suâd Bâbekî de ikisinin aynı eser olduğunu söyler. Ayrıca kitabın orijinal isminin *Bâhirü'l-burhân fî müşkilâti me'âni'l-Kur'ân* olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu delilleriyle ispatlamaya çalışır. Bkz. *Bâhirü'l-burhân* (Dirâset kısmı), C: I, s. 302.

150 Mesela bkz. C. I, s. 532-533.

Kutbüddîn Mahmûd b. Mes'ûd Şîrâzî (v. 710/1311), *Müşkilâtü't-tefâsîr*, Süleymaniye Ktp., Yenicami, nr. 9/149.¹⁵¹

Takıyyüddîn İbn Teymiyye (v. 728/1328), *Tefsîru âyâtin eşkelet 'âlâ kesîrin mine'l-'ulemâ hattâ lâ yüced fî tâifetin min kütübî't-tefsîr fihâ el-kavlü's-savâb bel lâ yüced fihâ illâ mâ hüve hata'*, 2 c., nşr. Abdülazîz b. Muhammed el-Halîfe, Riyad, Mektebetü'r-rüşd, 1996. Kitapta daha çok anlaşılması zor olan âyetler incelenir. Zâhirde ihtilaflı görünen ayetlere çok nadir yer verilir.

Şerefüddin, Hüseyin b. Süleyman b. Reyân (v. 770/1368-69), *er-Ravzu'r-reyyân fî es'ileti'l-Kur'an*, 2 c., nşr. Abdülhalim b. Muhammed Nassâr es-Selefi, el-Medinetü'l-münevvere, Mektebetü'l-'ulûm ve'l-hikem, 1415/1994. Soru-cevap tarzında kaleme alınan eserde, birbiriyle mütenâkız gibi görünen âyetlerin çözümüne de yer verilmektedir.

Cemalettîn Aksarâyî (v. 791/1389), *Şerhu müşkilâti'l-Kur'âni'l-Kerîm ve şerhu müşkilâti'l-ehâdîsi rasûli Rabbi'l-'âlemîn*. Daha çok *Kitabü'l-es'ile ve'l-ecvibe* adıyla bilinmektedir. Eserin II. Bayezid'e takdim edilen sultânî nüshası için bkz. Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 71. Zâhirde ihtilaflı görünen ayetleri ve hadisleri te'lif ve te'vil etmeyi soru ve cevap tarzında ele alan eser, müteşâbih ve mücmel ifadelerle de yeri geldikçe değinir. Dili Farsça'dır.¹⁵²

X. (XVI.) Yüzyıl

Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekerıyyâ b. Muhammed es-Süneykî (v. 926/1520), *Fethu'r-Rahmân bi-keşfi mâ yeltebisü fi'l-Kur'an*, nşr. Muhammed Ali es-Sâbûnî, Beyrut, Âlemü'l-kütüb, 1405/1985. Lafızca birbirine benzeyen âyetleri açıklayan eser, çelişkili gibi görünen âyetleri de çözümler.

Ebû Abdullah Muhammed b. Ali eş-Şatîbî (v. 963/1556), *el-Envâr fî müşkilâti âyâtin mine'l-Kur'an*.

_____, *el-Lübâb fî müşkilâti'l-Kitâb*.¹⁵³

XII. (XVIII.) Yüzyıl

Muhammed Emîn b. Hayrullah el-Hatîb el-Ömerî (v. 1203/1789), *Ticâ-nü'l-beyân fî müşkilâti'l-Kur'an*, nşr. Hasan Muzaffer er-Rezzû, Bağdat, Matba-

151 *el-Fihrisü's-şâmil li't-türâsi'l-Arabıyyi'l-İslâmiyyi'l-mahtût: 'Ulümü'l-Kurân, mah-tûtâtü't-tefsîr ve 'ulûmih*, nşr. el-Mecmeu'l-melikî libuhûsi'l-hadâreti'l-İslâmiyye, Müesseseti Âli'l-beyt, Amman 1989, I, 353.

152 Geniş bilgi için bkz. Necattin Hanay, "Aksarâyî'nin Kitabü'l-Es'ile ve'l-Ecvibe'si ve Yorum Metodu", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C: XVII, sy. 2, (2017), s. 171-198.

153 Her iki eserin yazmaları için bkz. *el-Fihrisü's-şâmil*, I, 604.

atü İşbîliyyeti'l-hadîse, 1404 h. Müellif bu eserinde çelişkili zannedilen müşkil âyetleri toplamış ve bunları sade bir üslupla çözümlemiştir. Ayrıca bunların çözümünde âlimlerin görüşlerinden de sıkça yararlanmışır.

Muhammed Hayât es-Sindî (v. 1163/17), *Risâle fi'r-red 'âlâ men idde'a't-tenâkuz fî kelâmillâh*.¹⁵⁴

Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. İsmâîl es-San'ânî (v. 1182/1768), *Ref'u işkâli'l-âyeti'l-kâziye ba'zuhâ bi takdîmi halkı's-semâvat*. Yerler ve göklerin hangisinin daha önce yaratıldığına dair müşkilî inceleyen ve buna dair âyetleri konu edinen bir risaledir.¹⁵⁵

XIII. (XIX.) Yüzyıl

Ahmed b. Süleyman el-Ahmedî el-Kâdirî el-Hâlidî (v. 1270/1856), *el-Kavlü'l-müfîd fî halli ba'zı müşkilâtın mine'l-Kur'âni'l-mecîd*.¹⁵⁶

XIV. (XX.) Yüzyıl

Muhammed Abduh (v. 1905), *Müşkilâtü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve tefsîrû sûreti'l-Fâtiha*, Kâhire 1323 h.; Beyrut, Dârü mektebeti'l-hayât, ts. Tefsir ilimine dair bir mukaddime, üç makale ve Fâtiha sûresinin tefsirinden oluşan eser Abduh'un talebesi M. Reşîd Rızâ tarafından derlenmiştir. Üç makaleden birincisi, iki âyet arasında var olduğu sanılan ihtilafı çözümlenmektedir. İlk âyet, iyiliğin de kötülüğün de Allah katından olduğunu ifade etmektedir.¹⁵⁷ İkincisi ise, iyiliğin Allah katından kötülüğün ise nefisten olduğunu ifade eden âyettir.¹⁵⁸

Muhammed Enver el-Keşmîrî (v. 1933), *Müşkilâtü'l-Kur'ân*, Delhi 1938; Mültan, ts. (İdâre-i Te'lîfât-ı Eşrefiyye). Kırk sekiz sûrede yer alan 190 müşkil âyetin açıklandığı eser Muhammed Yûsuf Bennûrî tarafından neşredilmiş ve baş tarafına nâşirin *Yetîmetü'l-beyân li-müşkilâti'l-Kur'ân* adındaki risâlesi eklenecek basılmıştır.

Muhammed Emîn eş-Şinkîfî (v. 1974), *Def'u ihâmi'l-ızdırâb 'an âyeti'l-Kitâb*, el-Mekketü'l-mükerreme, Daru 'âlemi'l-fevâid, 1426 h. Aralarında ihtilaf var sanılan birbirinden farklı konularda 219 mesele çözümlenmektedir.

154 *el-Fihrisü's-şâmil*, II, 763.

155 *el-Fihrisü's-şâmil*, II, 774.

156 Salâh el-Haymî, *Fihrisü mahtûtâti dâri'l-kütübi'z-zâhiriyye: 'Ulümü'l-Kurâni'l-Kerîm*, Dımaşk, Matbûâtü mecmâi'l-lügati'l-Arabiyye, 1403 h., C: II, s. 242.

157 Nisâ 4/78.

158 Nisâ 4/79. *Müşkilâtü'l-Kur'âni'l-Kerîm*, s. 68-74.

XV. (XXI.) Yüzyıl

Halil Yâsîn (v. 1405/1984), *Edvâün 'alâ müteşâbihâti'l-Kur'an*, 2 c., Beyrut, Dâru ve mektebetü'l-hilâl, 1969. Kitabın müellifi imâmiyye şiasındandır. 1651 soru cevabı ihtiva eden eser, lafızca birbirine benzeyen âyetleri ele aldığı gibi aralarında teâruz izlenimi olan âyetleri de açıklar.

İmâd Tâhâ Ahmed Râ'ûş, "Mûhimü't-tenâkuz fi'l-Kur'âni'l-Kerîm: Dirâsetün nazariyye ve nemâzicü tatbikiyye", *Mecelletü'l-'ulûmi's-şer'iyye*, sy. 27, Kasım, Camiatü'l-Kasım, 1424/2003, s. 467-528.

Abdullah b. Hamed el-Mansûr, *Müşkilü'l-Kur'âni'l-Kerîm* (basılmış yüksek lisans tezi), el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Su'ûdiyye, Dâr'ü-bni'l-Cevzî, 1426 h.

Abdülmuhsin b. Zeben el-Mutayrî, *De'âva't-tâinîn fi'l-Kur'âni'l-Kerîm fi'l-karni'r-râbi'i 'âsere'l-hicrî ve'r-reddü 'aleyhâ* (basılmış doktora tezi), Beyrut, Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1427/2006.

Yâsir b. Ahmed eş-Şimâlî, *Mûhimü'l-ihtilâf ve't-tenâkuz fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (basılmamış yüksek lisans tezi), el-Mekketü'l-mükerreme, Camiatü Ümmi'l-kurâ, 1427 h.

Abdurrahman b. Sâlih el-Muhaymîd, *Mûhimü't-te'âruz beyne'l-Kur'ân ve's-sünne: Dirâsetün nazariyye ve tatbikiyye min evveli sûreti'l-Fâtîha hattâ nihâyeti sûreti'l-En'âm* (basılmamış yüksek lisans tezi), Riyad, Camiatü Ümmi'l-kurâ, 1427 h.

Âyiş Ali Muhammed Lubâbine, "Dirâse fî Müşkili'l-Kur'ân, Te'vîlü kavlihî Teâlâ: Ve erselnâhu ilâ mieti elf ev yezîdûn", *el-Mecelletü'l-Ürdüniyye fi'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*, C: V, sy. 3/A, 1430/2009, s. 71-87.

Hâlid b. Abdullah b. Ömer ed-Demîcî, *Def'u ihâmi't-te'âruz 'ani'l-âyâti'l-vâride fi'l-îmân bi'r-rusûl ve'l-kader* (basılmamış doktora tezi), el-Mekketü'l-mükerreme, Camiatü Ümmi'l-kurâ, 1427 h.

Muhammed Ebü'n-Nûr el-Hadîdî (v. 2008), *el-Beyân fî def'i't-te'âruzi'l-mütevehhem beyne âyâti'l-Kur'ân*, Kahire, Matbaatü'l-emâne, 1401/1981. Müellif, aralarında teâruz var olduğu zannedilen âyetlere dair 89 meseleyi inceler.

Müşkilü'l-Kur'ân Bölümüne Yer Veren Bazı Ulûmü'l-Kur'ân Eserleri

ez-Zerkeşî, Ebü Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır (v. 794/1392), *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, 4 c., Kâhire, Dârü't-türâs, 1376/1957.

es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr (v. 911/1505), *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Mustafa Dîb el-Bugâ, 2 c., Beyrut, Dâr'ü-bni Kesîr, 1416/1996.

İbn Akîle, Cemâlüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Mekkî (v. 1150/1737), *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Safâ Hakkî (nev' 1-45), Fehd b. Ali el-Ândes (nev' 46-90), İbrâhîm b. Muhammed el-Mahmûd (nev' 91-119), Muslih b. Abdülkerîm es-Sâmîdî (nev' 120-143), Hâlid Abdülkerîm el-Lâhim (nev' 144-154), 10 c., el-'Îmârâtü'l-Arabiyyetü'l-müttahide, Merkezü'l-buhûs ve'd-dirâsât-Câmi'atü's-şârika, 1427/2006.

Fazl Hasan Abbâs (v. 2011), *İtkânü'l-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 2 c., I. C. Amman, Darü'l-furkân, 1997; II. C. Amman, Dârü'n-nefâis, 1430/2010.

Ülkemizde Müşkilü'l-Kur'ân'a Dair Yapılan Bazı Bilimsel Çalışmalar

İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 12. bs., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997. Eserde müşkilü'l-Kur'ân konusu ayrı bir bölüm olarak işlenir. İlk baskısı 1971 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından yapılmıştır.

Yakup Çiçek, "Müşkilü'l-Kur'an", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 7-8-9-10, İstanbul 1989-1992, s. 79-112.

Osman Şahin, *Kur'ân-ı Kerim'deki Müşkil İfadeler ve Çözüm Yolları* (basılmamış yüksek lisans tezi), Samsun, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.

Müjdat Uluçam, *Kur'an Âyetleri ve Hadisler Arasında Görülen Teâruz ve Çözüm Yolları* (basılmamış doktora tezi), İstanbul, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.

Süleyman Pak, *Müşkilü'l-Kur'ân* (basılmamış doktora tezi), Konya, Selçuk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.

_____, "Âyetlerde Çelişki Bulunduğu Vehmini Gidermede Kullanılan Yöntemler ve Bunların Değerlendirilmesi", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi-II*, 2013, s. 112-128.

Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, 2. bs., İstanbul, Marmara Üniv. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2001. Eserde müşkilü'l-Kur'ân konusuna ayrı bir bölümde yer verilir.

Muhammed Aydın, "Kur'ân Ayetlerinde Çelişki Görünümü Veren Sebepler ve Giderilmesi", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 3, 2001, s. 119-136.

Murat Sülün, "Mahiyeti, Sebep ve Çözümleri Çerçevesinde Müşkilü'l-Kur'ân", *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları-III*, İstanbul 2002, s. 329-346.

Âdem Yerinde, “İlk Bakışta Çelişki Görünümü Veren Müşkil Âyetler ve Etrafında Oluşan Bilimsel Edebiyat”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 16, 2007, s. 29-61.

Abdülcelil Candan, *Kur'an Okurken Zihne Takılan Âyetler-Müşkilü'l-Kur'an*, 2. bs., İstanbul, Elest Yayınları, 2007.

_____, *Ulemayı Uzun Süre Düşündüren Anlaşılması Güç Âyetlerin Tefsiri: Müşkilü'l-Kur'an*, Konya, Kitap Dünyası, 2001.

Ahmet Özbay, *Kurtubî Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'an* (basılmamış yüksek lisans tezi), İstanbul, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

Sabri Demirci, *Fahrüddîn Râzî'nin Tefsiri Mefâtihu'l-Gayb'da Müşkilü'l-Kur'an: Kur'an'da Çelişkili Âyetler Meselesi* (basılmış doktora tezi), 2. bs., İstanbul, Nesil yay., 2005.

Muhammed Ali Ağlıkaya, *Kur'an Müşkillerinin Giderilmesinde Tarihî Malzemenin Kullanımı* (basılmamış yüksek lisans tezi), Ankara, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

Tuğba Nur Tuğut, *Hak Dini Kur'an Dili Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'an* (basılmamış yüksek lisans tezi), İstanbul, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

Celil Kiraz, *Şerif Murtazâ'nın Emâlî'sinde Kur'an Müşkilleri ve Müteşâbihleri* (doçentlik tezi), Bursa, Emin yay., 2010.

_____, “Şerif Murtaza'nın Kur'an Müşkillerini Çözümlemede Kullandığı Yöntemler”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi*, C: X, sy. 3, s. 199-220.

Hasan Hüseyin Havuz, *Çağdaş Müşkilü'l-Kur'an (Muhammed Esed Örneği)*, (basılmış yüksek lisans tezi), Manisa, Boy Yayınları, 2015.

M. Halil Çiçek, *Müşkilü'l-Kur'an'ı Yeniden Değerlendirmek*, İstanbul, Beyan Yayınları, 2016.

Mehmet Akın, *Nesefî Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'an* (basılmamış doktora tezi), Ankara, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.

Flamur Kasami, *Kur'an'da Çelişkili Gibi Görünen Âyetler- İbn Kesir Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'an* (basılmış yüksek lisans tezi), İstanbul, Rumuz Yayınevi, 2016.

_____, “Nesefî Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'an Açısından “Ruyetullah ve Yedullah”, *İslâmî Araştırmaları Dergisi*, sy. 28 (1), 2017, s. 67-75.

Erkan Çakır, *Mâturîdî'nin Te'vilât'ında Müşkilü'l-Kur'an* (basılmamış doktora tezi), Sakarya, Sakarya Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Alican Dağdeviren-Erkan Çakır, “Mâturîdî’ye Göre Kurân-ı Kerim’de İşkâl Sebepleri”, *Dinî Araştırmalar*, C. XIX, sy., 50, 2016, s. 33-57.

Alican Dağdeviren-Erkan Çakır, “Mâturîdî’ye Göre İşkâlin Çözüm Yollarından Biri Olarak Cem‘ ve Tevfik”, *EKEV Akademi Dergisi-Sosyal Bilimler*, sy., 70, Erzurum 2017, s. 21-37.

Necattin Hanay, “Cemâleddîn Aksarâyî’nin Müşkil Âyet ve Hadislere Dair Çözümlemesi”, *I. Uluslararası Aksaray Sempozyumu (Tarih, Kültür, Din, Medeniyet)*, Aksaray 2016, s. 619-640.

Ahmet Karadağ, “Şîa Tefsirinde Müşkilü’l-Kur’ân: Muhammed Cevâd Muğniyye’nin et-Tefsîru’l-Kâşif Örneği”, *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, C: X, sy. 20, Malatya 2017, s. 167-196,

Eyüp Kaya, “Müşkil Âyetler Konusunda İbn Kuteybe-Elmalılı Hamdi Yazır Karşılaştırması”, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, Ankara 2015, s. 121-176.

Murat Bahar (Tanıtan), “Celil Kiraz, Şerif Murtazâ’nın Emâlî’sinde Kur’ân Müşkilleri ve Müteşâbihleri, İstanbul, Emin Yayınları, 2010, 536 s.”, *Usûl: İslam Araştırmaları Dergisi*, sy., 27, Adapazarı 2017, s. 160-166.

Muhammed İsa Yüksek, “Müşkil Âyetler Bağlamında Zekeriya-Yahya Kısası”, *Marife: Dini Araştırmaları Dergisi [Bilimsel Birikim]*, C: XV, sy. 1, Konya 2015, s. 67-86.

Müsteşriklerin Kur’ân’da Tenâkuz Bulduğu İddialarına Son Dönemde Cevap Olarak Yazılan Bazı Eserler

Rahmetullah el-Hindî (v. 1308/1891), *İzhârü’l-hak*, 4 c., nşr. M. Ahmed M. Abdülkâdir Halîl Melkâvî, Riyad, er-Riâsetü’l-âmmeh li-idârâtü’l-buhûsi’l-’ilmiyye, 1414/1994.

Mohammad Khalifa, *The Sublime Qur’an And Orientalism*, New York 1983; 2. bs., Karaçi 1989.

Abdülcelîl Şelebî, *Reddü müftereyâti’l-mübeşşirîn ‘ale’l-İslâm*, Riyad 1406/1985.

Abdülazîm İbrâhim Muhammed el-Mut’inî, *İftirââtü’l-müsteşrikîn ‘ale’l-İslâm: Arz ve nakd*, Kahire 1413/1992.

Abdurrahman Bedevî (v. 2002), *Difâ’un ‘âni’l-Kur’ân zıdda müntakidih* (çev. Kemal Câdullah), ed-Dârü’l-‘âlemiyeh li’l-kütüb ve’n-neşr, ts.

Sâsî Sâlim el-Hâc, *Nakdü’l-hitâbi’l-istişrâkî: ez-Zâhoretü’l-istişrâkiyye ve eserühâ fi’d-dirâsâti’l-İslâmiyye*, Beyrut 2002.

Sonuç

Kur'ân ilimleri sahasının önemli nev'ilerinden birisi şüphesiz Müşkilü'l-Kur'ân disiplini. Müşkilü'l-Kur'ân ilmi, Kur'ân-ı Kerim'in anlaşılması ve muhafazasına önemli katkı sağlayan ilimlerden. Önceki dönemlerde bu ilim; kıraat ihtilafı, nazım bozukluğu iddiası, lahin, lafzın manasına muhalefeti, müşterek lafız, âyetler arasındaki zâhirî ihtilaf, müteşabih, mecaz, istiare, hazf, tekrar, ziyâde, kinâye, ta'rîz ve benzeri konuları kapsarken Süyûtî ile birlikte bu ilmin tanımı hususi bir çerçeve kazanmış, sadece ilk bakışta aralarında teâruz izlenimi veren âyetleri konu etmeye başlamıştır. Nitekim mütekaddimîn döneminde birbiriyle içiçe ele alınan ilimlerin müteahhirîn döneminde müstakil olarak incelendiği malumdur. Süyûtî ile başlayan bu süreç de aynı fikrin bir ürünü olsa gerektir. Her ne kadar İbn Akîle tarafından Süyûtî'nin "müşkilü'l-Kur'ân" kavramına getirdiği tanıma eleştiriler olsa da Süyûtî'nin tanımı kabul görmüş olacak ki, kendisinden sonra onun belirlediği çerçevede çalışmalar süregelmiştir.

Bu ilme bihakkın vâkıf olmakla İslâm düşmanlarının Kur'ân'da tezat bulma çalışmalarına cevap verecek bir meleke kesb edilmiş olur. İslâm'a muhalif akımların Müslümanların zihinlerine şüphe düşürme maksatları bir nebze bertaraf edilmiş olur. Âyetler hakkında bilgisizlik ve yeterli düşünmeme neticesinde ortaya çıkan problemlere çözüm üretme kabiliyeti kazanılmış olur.

Bu çalışma vesilesiyle aralarında tenâkuz olduğu sanılan âyetler arasında hakikatte bir çelişki olmadığını bir kez daha görmüş olduk. Nitekim Kur'ân-ı Kerim, kendisinde çelişki olmadığını bizlere bizzat bildirmiştir (en-Nisâ 4/82). 23 sene içerisinde farklı zaman ve zeminlerde inmekle birlikte sanki bir defada inmişçesine âyetleri arasında ihtilaf bulunmaması bu Kitab'ın ilmiyle herşeyi kuşatan Cenâb-ı Hakk'ın kelamı olduğunun bir başka göstergesidir.

Konuyla ilgili yazılan eserlerde işkâli gidermek için çoğunlukla âyetlerin arasını birleştirme (te'lif) ve bunları yorumlama (tevîl), bazen de tahsis veya nesih yoluna gidildiğini görmekteyiz.

Araştırma esnasında gördük ki, gerek yurt içi gerek yurt dışındaki çalışmalar içerisinde verilen müşkilü'l-Kur'ân eserlerinin listesi tasnife tabi tutulmamıştır. İ'râb, garîb kelimeler, fıkıh ihtilafı ve müteâriz gibi görünen âyetlere dair müşkillerin hepsi müşkilü'l-Kur'ân başlığında listelenmiştir. Oysa Müşkilü garîbi'l-Kur'ân ve Müşkilü i'râbi'l-Kur'ân gibi eserlerin ayrı kategoride sıralanması araştırmacıya kolaylık sağlaması açısından önemlidir. Nitekim karma liste veren bu çalışmalar bu listeye uygun konuyu ele almamakta, i'râb müşkillerinden bahsetmemekle birlikte i'râb müşkillerine dair eserleri de müşkilü'l-Kur'ân eserleri

arasında sıralamışlardır. Biz bu çalışmada sadece ihtilaflı zannedilen âyetlere dair yazılan ulaşabildiğimiz eserlerin listesini verdik.

Öneri mahiyetinde şunu da belirtmek istiyoruz. Âyetler arasındaki teâruz izlenimi veren durumları çözümleyen çalışmalar bulunmakla birlikte, lügat kaideleriyle, bilimsel hakikatlerle, duyularla ve akılla ilk bakışta çelişkili gibi görünen âyetleri ve hadisleri ele alan, günümüz problemlerine çözüm sunan müstakil çalışmaların yapılmasının faydalı olacağı kanaatindeyiz. Bu alışmalar, müşkilü'l-Kur'ân ve muhtelifü'l-hadis alanında günümüze kadar yapılan çalışmaları tamamlayıcı mahiyette olacaktır. Ayrıca âyetlerle hadis-i şerifler arasında ihtilaf var olduğu sanılan konuların yeterince incelenip ortaya konulması da ilim dünyasına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

Abdullah b. Hamed el-Mansûr, *Müşkilü'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, 2. bs., el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Su'ûdiyye, Dâr'ü-bni'l-Cevzî, 1433 h.

Abdülvehhâb Hallâf, *'İlmü usûli'l-fikh*, Kâhire, Dârü'l-hadis, 1423/2003.

Ahmed b. Hanbel, *er-Red 'ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye fimâ şekket fihi min müteşâbih'il Kur'ân ve teevvelethü 'alâ gayri te'vilih*, nşr. Dagiş b. Şebîb el-'Acmi, Kuveyt, Garas li'n-neşr ve't-tevzî', 1426/2005.

el-Âlûsî, Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, 15 c., Beyrut, Dârü ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, ts.

Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhü'l-meknûn fi'z-zeyl 'alâ Keşfi'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, nşr. Şerefeddin Yaltkaya-Kilisli Rifat Bilge, 2 c., İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1945-47 (Beyrut, Dârü ihyâi't-türâsi'l-'Arabî ofset, 1405/1985).

el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Mustafa Dîb el-Bugâ, 7 c., Beyrut, Dâr'ü-bni Kesîr, 1410/1990.

el-Cürcânî, Ebû'l-Hasen Muhammed b. Alî, *et-Ta'rîfât*, Mısır, el-Matbaatü'l-hayriyye, 1306 h.

Ebû 'Azbe, Hasan b. Abdülmuhsin, *er-Ravzatü'l-behiyye fimâ beyne'l-Eşâ'ire ve'l-Mâtürîdiyye*, Haydarâbâd, Meclisü dâireti'l-me'ârif, 1322/1905.

Ebû'l-Beka el-Kefevî, Eyyub b. Mûsâ, *el-Külliyât: Mu'cem fi'l-mustalahât ve'l-furûki'l-lugaviyye*, nşr. Adnan Derviş-Muhammed Mısıri, 2. bs., Beyrut, Müessesetü'r-risâle, 1419-1998.

Ebussuûd b. Muhyiddîn Muhammed, *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, nşr. Abdülvasîf Muhammed, 5 c., Kâhire, Darü'l-'usûr, 1347 h. (Darü'l-fikr ofset, ts.).

Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Yakub, *el-Kâmûsü'l-muhît*, Beyrut, Müessesetü'r-risâle, 1416/1996.

el-Haymî, Salâh, *Fihrisü mahtûtâti dâri'l-kütübi'z-zâhiriyye: 'Ulûmü'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Dımaşk, Matbûâtü mecmâi'l-lügati'l-Arabiyye, 1403 h.

Hanay, Necattin, "Aksarâyî'nin Kitabü'l-Es'ile ve'l-Ecvibe'si ve Yorum Metodu", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. XVII, sy. 2, 2017.

İbn Akîle, Cemâlüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Mekkî, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Safâ Hakkî (nev' 1-45), Fehd b. Ali el-Ândes (nev' 46-90), İbrâhîm b. Muhammed el-Mahmûd (nev' 91-119), Muslih b. Abdülkerîm es-Sâmidî (nev' 120-143), Hâlid Abdülkerîm

el-Lâhim (nev' 144-154), 10 c., el-‘İmârâtü’l-Arabîyyetü’l-müttahide, Merkezü’l-buhûs ve’d-dirâsât-Câmi‘atü’ş-şârika, 1427/2006.

İbn Fâris, Ebü’l-Hüseyn Ahmed b. Fâris er-Râzî, *Mu‘cemü mekâyisi’l-luga*, nşr, Abdüsselâm Muhammed Harun, 6 c., Kâhire, 1366-1371/1946-1951, 1389-1392/1969-1972, (Baskı yeri yok, Darü’l-fikr ofset, 1399/1979).

İbn Hacer, Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî, *Fethü’l-Bârî bi-şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, 13 c., Kâhire, el-Matbaatü’l-hayriyye, 1319-1329 h.

İbn Kuteybe, Ebü Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, *Te’vilü müşkili’l-Kur‘ân*, nşr. Sa’d b. Necdet Ömer, Beyrut, Müessesetü’r-risâle nâşirûn, 1435/2014.

İbn Reyân, Şerefüddin, Hüseyin b. Süleyman, *er-Ravzu’r-reyyân fî es‘ileti’l-Kur‘ân*, 2 c., nşr. Abdülhalim b. Muhammed Nassâr es-Selefi, el-Medinetü’l-münevvere, Mektebetü’l-‘ulûm ve’l-hikem, 1415/1994.

İbnü’l-Kıftî, Ebü’l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf el-Kıftî, *İnbâhu’r-ruvât ‘alâ enbâhi’n-nuhât*, 4 c., nşr. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim, Kahire, Darü’l-fikri’l-Arabî, 1406/1986.

el-İskâfî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hatîb, *Dürretü’t-Tenzîl ve gurretü’t-te’vil fî beyâni’l-âyâti’l-müteşâbihât fî Kitâbi’llâhi’l-‘âzîz*, Beyrut, Dârü’l-kütübi’l-‘ilmiyye, 1433/2012.

Kâdî Abdülcebbar, Ebü’l-Hasen Abdülcebbar b. Muhammed, *Tenzîhü’l-Kur‘ân ‘ani’l-metâ’in*, nşr. Hıdr Muhammed Nebhâ, Beyrut, Dârü’l-kütübi’l-‘ilmiyye, 2008.

el-Konevî, Ebü’l-Fidâ İsmâil Vehbî b. Muhammed, *Hâşiyetü’l-Konevî ‘alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, 7 c., İstanbul, el-Matbaatü’l-‘âmire, 1286 h. (İstanbul, el-Mektebetü’l-Mahmûdiyye ofset, ts.).

el-Mecme‘u’l-melikî li-buhûsi’l-hadâreti’l-İslâmîyye, *el-Fihrisü’ş-şâmil li’t-türâsi’l-Arabîyyi’l-İslâmîyyi’l-mahtût: ‘Ulûmü’l-Kur‘ân, mahtûtâtî’t-tefsîr ve ‘ulûmih*, Amman, Müessesetü’l-Âli’l-beyt, 1989.

Menna’ el-Kattân, *Mebâhis fî ‘ulûmi’l-Kur‘ân*, 35 bs., Beyrut, Müessesetü’r-risâle, 1998/1418.

Muhammed Abduh b. Hasen Hayrillah, *Müşkilâtü’l-Kur‘âni’l-Kerîm ve tefsîrû sûreti’l-Fâtiha*, nşr. M. Reşîd Rızâ, Kâhire 1323 h.; Beyrut, Dârü mektebeti’l-hayât, ts.

Muhammed Emîn b. Hayrullah el-Hatîb el-Ömerî, *Ticânü’l-beyân fî müşkilâtî’l-Kur‘ân*, nşr. Hasan Muzaffer er-Rezzû, Bağdat, Matbaatü İşbîliyyeti’l-hadîse, 1404 h.

Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîrû'l-hamsi mi'e âye mine'l-Kur'ân*, nşr. Isaiah Goldfeld, Şefâ Amr [Filistin], 1980.

el-Mutayrî, Abdülmuhsin b. Zeben, *De'âva't-tâinîn fi'l-Kur'âni'l-Kerîm fi'l-karni'r-râbi'i 'âşere'l-hicrî ve'r-red 'aleyhâ*, Beyrut, Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1427/2006.

en-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk, *el-Fihrist*, nşr. Rızâ Teceddüd, Tahran, 1391/1971.

en-Nisâbûrî, Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ebü'l-Hasen Ali, *Vazahu'l-burhân fi müşkilâti'l-Kur'ân*, nşr. Safvân Adnân Dâvûdî, 2 c., Dimaşk, Dârü'l-kalem, 1410/1990.

_____, *Bâhirü'l-burhân fi müşkilâti me'âni'l-Kur'ân*, nşr. Suâd bint Sâlih b. Saîd Bâbekî, 2 c., Mekketü'l-mükerrreme, Ümmü'l-kurâ Üniversitesi bs., 1419/1998.

er-Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, nşr. Safvân Adnân Dâvûdî, 4. bs., Dimaşk, Dârü'l-Kalem, 1430/2009.

es-Sâbûnî, Muhammed Ali, *Safvetü't-tefâsîr*, 4. bs., 3 c., Beyrut, Dâr'ü-Kur'âni'l-Kerîm, 1402/1981.

es-San'ânî, Ebü Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm, *Tefsîrû'l-Kur'ân*, nşr. Mustafa Müslim Muhammed, 3 c., Riyad, Mektebetü'r-rüşd, 1410/1989.

es-Süyûtî Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Mustafa Dîb el-Bugâ, 2 c., Beyrut, Dâr'ü-bni Kesîr, 1416/1996.

_____, *et-Tahbîr fi 'ilmi't-tefsîr*, Beyrut, Dârü'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1408/1988.

Subhî es-Sâlih, *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 27. bs., Beyrut, Dârü'l-'ilm li'l-melâyîn, 2007.

Sülün, Murat, “Mahiyeti, Sebep ve Çözümleri Çerçevesinde Müşkilü'l-Kur'ân”, *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları-III*, İstanbul, 2002.

Şah Veliyyullah Ahmed b. Abdirrahîm ed-Dihlevî, *el-Fevzü'l-kebîr fi usûli't-tefsîr* (trc. Selmân el-Hüseyinî en-Nedvî), Dimeşk, Dârü'l-gavsânî li'd-dirâsâti'l-Kur'âniyye, 1429/2008.

Şeyhzâde, Muhammed b. Muslihiddin Mustafa el-Kocevî, *Hâşiyetü Şeyhzâde 'alâ Tefsîri'l-Kâdi'l-Beyzâvî*, 4 c., İstanbul, Hakikat kitâbevi, 1415/1994.

Tahâvî, Ebû Ca‘fer Ahmed b. Muhammed, *Şerhu müşkili’l-Âsâr*, nşr. Şuayb el-Arnaût, 16 c., Beyrut, Müessesetü’r-risâle, 1415/1994.

et-Tehânevî, Muhammed b. Ali, *Keşşâfü ıstılâhâti’l-fünûn ve’l-‘ulûm*, Kalküta 1862 (İstanbul, Kahraman yayınları ofset, 1404/1984).

Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh, *Mu‘cemü’l-büldân*, 5 c., Beyrut, Dârü ihyâi’t-türâsi’l-Arabî, 1399/1979.

Yerinde, Adem, “Müşkilü’l-Kur’ân”, *DİA*, C: XXXII, İstanbul, 2006.

ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, 25 c., Beyrut, Müessesetü’r-risâle, 1405/1985.

ez-Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır, *el-Burhân fi ‘ulûmi’l- Kur’ân*, nşr. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhîm, 4 c., 3. bs., Kâhire, Mektebetü dâri’t-türâs, 1404/1984.

ez-Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd, *el-A‘lâm Kamûsü terâcim li-eşheri’r-ricâl ve’n-nisâ min’el-‘arab ve’l-müsta‘rebîn ve’l-müsteş-rikîn*, 8 c., 15. bs., Beyrut, Dârü’l-‘ilmi li’l-melâyîn, 2002.